

EGY IRODALMI KULTUSZ MEGHONOSÍTÁSA

Beavatás a Shakespeare-kultuszba a XVIII. század végén

A „Shakespeare-kultusz” látszólag szerény kis kötőjele, ez az igénytelen külsejű egyenes függőhíd, tartományokat köt össze: egy drámaíró nevét és egy vallási jelenséget egymáshoz kapcsolva tulajdonképpen merész analógiát sugall irodalmi és vallási élet között. E szókapcsolat annyira átment a köztudatba, s oly magától értetődőnek tetszik, hogy gondolkodás nélkül szokás használni, figyelemre sem méltatva sajátos rendeltetését. Pedig kötőjelének hídja kiállná a teherpróbát. A magyar Shakespeare-kultusz két évszázados történetének elemzése igazolja a kifejezésben lappangó analógiát: valóban egy irodalmi kultusszal van dolgunk. A magyar Shakespeare-tisztelet természetrajzában az irodalmi életbe áttevődött, egy világi személy körül megindult, viszonylag kései kultuszképződés idegenből meghonosított változatára ismerhetünk. Az irodalmi életnek azok a periférikusnak és összefüggéstelennek látszó jelenségei, amelyeket az irodalomtörténetírás általában nem vesz komolyan, s önálló feldolgozásra, sőt többnyire említésre sem ítélt érdemesnek, a kötőjel segítségével egy kultusz szertartásrendjének sokatmondó és összetartozó rítusaiként értelmezhetők. Az irodalmi kultuszt mint metaforát mintegy szaván fogva így lesz számomra a normafeladó kritikai kivételezésből eleve apologetikus *theodicaea*, a Stratfordba utazásból *zarándoklat*, a költő szederfájából készült tárgyak áhítatos gyűjtéséből *ereklyetisztelet*, hamisított kéziratok okmányából *apokrif iratok*, a születésének évfordulójára rendezett és rítusokban gazdag ünnepségből *kultikus fesztivál*. Bő kétszáz évnyi itthoni dokumentumaikat is a sajátosan kultusztörténeti rendező elv segítségével osztom öt, egymást követő, bár egymásba átnyúló periódusra: *a beavatás, a mitizálás, az intézményesülés, a bálványrombolás, végül a szekularizálódás* korszakaira. A beavatás kora az 1770-es évektől az 1830-as évek végéig tartott, az alábbi tanulmány azonban ennek csak első felére szorítkozik: egyelőre a XVIII. század utolsó negyedének fejleményeit elemezve igyekszem megvilágítani a Shakespeare-kultuszba, s ezen át az irodalmi kultuszba való beavattatás hazai körülményeit és legkorábbi kulturális szerepét.

I. A beavatás lélektani sorrendje: tisztelet a megismerés előtt

A magyar Shakespeare-kultusz későbbi fejlődéstörténete és egész természetrajza szempontjából jellemző, hogy szertartásait korábban kezdték meghonosítani, mintsem a drámaíró műveit érdemlegesen tanulmányozhatták volna. Shakespeare-t Magyarországon előbb magasztalták, mint ismerték. E látszólagos paradoxon magyarázata részben a korabeli színházi viszonyokban, részben a fordítók elveiben és gyakorlatában keresendő.

A XVIII. század utolsó negyedében, a kultusz elsajátításának kezdetén, állandó magyar nyelvű színház még nem volt. A pozsonyi, budai és pesti német színpadok Shakespeare-bemutatóinak művelődéstörténeti szerepét nem szabad lebecsülnünk, ismeretterjesztő és közönségnevelő hatásukat méltányolnunk kell, színházi előkészítő és hagyományteremtő érdemeik számosak; ám legfeljebb méltatójuknak is el kell ismernie, hogy a korabeli német színházak gyakorlatához hasonlóan „erős kurtításokkal és a drámák lényegébe is belenyúló átdolgozásokban mutatják be”¹ Shakespeare műveit. Így még a németül tudó, vagy egyenesen német anyanyelvű néző is csak többszörösen közvetített és töredékes képet kaphatott a növekvő hírű szerzőről. A pozsonyi német színház például már 1773-ban bemutatta a *Hamletet*, az 1774. január 8-i előadásukról már pontos adatunk is van; ezek azonban Franz Heufeld bécsi színműíró békés végkifejletű átdolgozását vették alapul, amelyből az eredetinek szinte fele hiányzott. Ugyanitt 1773-ban és 1774-ben az ifj. Gottlieb Stephanie által szánalmasan összefércelt *Macbeth*-átdolgozást vitték színre. Karl Wahr színingazgató 1775. március 9-én elszánta magát egy csonkítatlan változat előadására, feltehetőleg Wieland fordítása alapján, ez viszont nem hozta meg az elvárt sikert. A pesti és budai német színház Shakespeare-előadásairól összegyűjtött adatokból, az egykori kéziratok vagy nyomtatott sugópéldányok tanúságaival kiegészítve, hasonló összkép bontakozik ki: az egymást váltó színingazgatók és társulatok erőfeszítései többnyire erősen átalakított drámákat keltettek életre.²

A nehéz körülményeikkel hőiesen dacoló magyar vándorszínészek, a XVIII. század végétől egészen a reformkorig, legfőlegbb egy felvonásnyit vagy még kevesebbet adhattak Shakespeare-ből, méltatlan színvonalú drámák töredékeivel körítve, amelyek biztos bevétellel kecsegtettek. Balog István (1790–1873) direktor társulatának fennmaradt *Cassa Protocolluma*, azaz magánhasználatra szánt könyvelése, amiből rekonstruálható 1820-tól 1837-ig megtett útjuk, az előadott darabrészletek címeivel, bevételeivel és deficitjeivel. Balogék 1820 és 1835 közt a *Hamlet* egy felvonását vagy kisebb részletét, például a sírásók jelenetét mindig egy-két nézőcsalogató vígjáték vagy énekes színmű egy-egy felvonásával együtt adták elő; 1835 és 1837 közt a *Romeó és Júlia* valamelyik részlete szorítja ki, ezt is mindig valami mással párosítva tűzik műsorra.³ A magyar fordítónak még a XIX. század elején is szűkös színpadi viszonyokhoz kellett alkalmazkodnia; a *Macbeth*-et eredetiből fordító Döbrentei Gábor 1808-ban jól tudja, hogy a drámát „a' Vásárhelyi deszka theátrumhoz másképpen kellene alkalmaztatni”⁴; 1811-ben arról számol be Kazinczynak, hogy Kolozsvárott bemutatandó fordításában szereplők kihagyására

¹KÁDÁR Jolán, *Shakespeare drámái a magyarországi német színpadokon 1812-ig*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 66.

²Vö.: KÁDÁR Jolán, *i. m.*, 65–111.; KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színház Shakespeare-sugópéldányai*. Magyar Shakespeare-tár, 1919. 180–231. és 1922. 23–53.; a későbbi fejleményekről: KÁDÁR Jolán, *Német Shakespeare-előadások Pesten és Budán, 1812–1847*. Magyar Shakespeare-tár, 1918. 21–87.

³Vö.: BAYER József, *Egy vándorló színtársulat Shakespeare-műsora 1820–1837 közt*. Magyar Shakespeare-tár, 1911. 194–212.

⁴Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez, 1808. július 3-án. *KazLev.* VI. köt. 5.

kényszerül: „a' személyeket kevesítenem kell, hogy elég Játzó lehessen”.⁵ Úgy is lett: 1812. április 11-én Kolozsvárott bemutatták, s egy sor mellékszereplő hiányzott, jeleneikkel együtt.⁶ Ha ennek így kellett lennie még a Wesselényi család által fenntartott színházban is, akkor igazán megérthetjük Döbrenteit, aki második, immár verses Macbeth-fordítását azzal a jámbor óhajjal bocsátja útjára 1830-ban, hogy szeretné egyszer magyar színpadon látni, „csak, nem csűr formájú deszka theatruban!”⁷ Az efféle fordítói aggodalom még a reformkorban sem volt indokolatlan; szinte természetes, ha valaki a XVIII. század végén féltette Shakespeare-t a gyarló színpadi megvalósulástól. Nemcsak Kazinczy kényes ízlésére vall tehát, hogy 1786 előtt Kassán elvből tartózkodott a *Hamlet* megnezésétől: más művek előadásaiból sejtette, mire számíthat. „Tudván, hogy a szín fődarabjának Hamlet tartatik, valamikor azt játsszák a kassaiak, mindég elmaradtam a theatruból; rettegtem, hogy a rossz, vagy ami szint-annyi, a középszer játék előli bennem, amit keresék.”⁸ Ez az érzület egyúttal mélyen kultikus. Az *ikonofóbia*⁹ vallás-lélektani képletéhez hasonló ugyanis Kazinczynak attól való szorongása, hogy a hírből tisztelt mű elképzelt nagyságának átélését majd bizonyára tönkre tenné a méltatlan színre vitel kiábrándító valósága; az ikonofóbiára jellemző hittétel szerint a misztikusan átélhető transzcendens isteni lényeghez méltatlan a képen vagy szoborként való ábrázolása. Részben talán ezért nem elégitették ki Kazinczyt 1786-ban a bécsi *Hamlet*-előadás színészei és szövege sem: ez a sajátos érzelmi kényszerpálya a megtestesített változatban való csalódáshoz vezet, amely tovább erősíti a megvalósulton túli transzcendens lényeg áhítatos tiszteletét. Bár ezek szerint még az ilyen csalódások is tovább éltetik a kultuszt, valószínű, hogy az itthoni állandó vagy alkalmi német és magyar színpadok éppenséggel nem ölték el a nézőkben növekvő tiszteletteljes várakozást. Az erősen átdolgozott és hiányos hazai előadások azonban egy szempontból csakugyan rászolgáltak Kazinczy idegenkedésére: nem közvetíthették a drámák hű és teljes szövegét. Ha az eltanult áhítat táplálásához elegendő volt is, amit adni tudtak, hiszen az átvett tisztelet önigazolást keres és talál, Shakespeare eredeti drámáinak megismeréséhez édeskevés lehetett.

Az első magyar Shakespeare-fordítások, s a mögöttük rejlő fordítási elvek, szintén legfőbbjebb közvetett vagy részleges megismeréshez nyújthattak segítséget. Aranka György Wieland német prózafordításából ülteti át magyarra, szintén prózában, *II Rikárd Angliai Király élete és halála* néhány részletét „egy kis mustra”-ként (1785); Kun Szabó Sándor a Christian Felix Weisse keze nyomán szentimentális kamaradarabbá vedlett német nyelví

⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez, 1811. november 16-án. KazLev. IX. köt. 147.

⁶ Vö. FERENCZI Zoltán, *Döbrentei első Macbeth-fordításáról*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 290–291.

⁷ *Shakespeare remekei*. I. köt. *Macbeth. Szomorú játék öt felvonásban. Angolból, mai előadhatáshoz alkalmaztatva*. Pest, 1830. 267.

⁸ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. in *Kazinczy Ferenc válogatott művei*. I–II. Sajtó alá rendezte SZAUDER Józsefné. Válogatta SZAUDER József. Bp. 1960. I. 74.

⁹ Az *ikonofóbia* és *ikonofília* ellentétes attitűdjeiről lásd TURNER, Victor–TURNER, Edith, *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*. New York, 1978. XIV., 28., 140–171., 234–237., 253.

Romeo és Júliát fordítja le (1786); Kazinczy *Hamlet*-fordítása Friedrich Ludwig Schröder túlnyomórészt prózában írt német átdolgozása nyomán készült, ugyancsak prózában, verses részletei páros rímű tizenkettősökben (1790), *Macbeth*-je Gottfried August Bürger fordítását veszi alapul (1791).¹⁰ Bár Shakespeare *Hamlet*-jének megismeréséhez az se vitt volna közelebb, ha Kazinczy híven fordítja le a Sturm und Drang hangvételébe váltó Schrödert, egy filológiai összehasonlítás nemrég kimutatta, hogy a magyar változat (mondhatni: az átdolgozás átdolgozása) hangulatilag mennyire más, mint a német, s a saját szövegén később sokat javító Kazinczy változtatásai sem a szigorúbb fordítói hűség felé törekszenek.¹¹ De hát a XVIII. század végén a műfordítás közmegegyezésen alapuló elvei közt nem is találjuk legfőbb normaként az eredetihez való hűséget. Aki mégis szorgalmazza, mint Batsányi János 1787 és 1789 között háromszor is, egyelőre az ár ellen úszik. Az iskolai latintanítás hagyományosan a fogalmazási készséget igyekezett fejleszteni, elsősorban nem a szoros fordítottatással, hanem az auctor meglehetősen szabad *imitatio*-jával, sőt a vele való versengésre ösztönző *aemulatio* révén; e gyakorlatból és a magyar nyelvű irodalom sajátos kifejezés-kincsének védelmezéséből kölcsönözte igazolását az uralkodó fordításelméleti nézet, amely az eredeti túlszárnyalására sarkallt.¹²

A D'Alembert fordításezsményét helyeslő Péczeli József például arra biztatja a fordítókat, hogy bajnokok módjára „víjjanak meg az Írókkal”, akiknek gondolataiból „szint' olyan szép”, sőt akár „még szebb munkát raknak össze, született nyelveken”, mint amilyen az eredeti volt.¹³ Ezt Voltaire *Henriade*-jének fordításához írt előszavában fejti ki; nem meglepő, hogy maga az átültetés, főleg idillikus részleteinél és csatajeleneteiben, függetlenül eredetijétől.¹⁴ Péczeli a tudatosan átgondolt, mondhatni: koncepciózus félfordítástól sem riad vissza; Young-átültetését illetően 1787-ben azt ígéri, hogy „nem csak a Német és Frantzia ford[í]tást, hanem magát az Originált-is meghaladja annyiban, hogy a Magyar nyelvnek hathatós szépsége nagy részént megtisztította ezt a Munkát attól a komor Melánkholiától, a mely talán némely olvasókat el-idegeníthetne”.¹⁵ A fordítás mint nem kívánatos mozzanatok kiszűrése többször felbukkanó korabeli gondolat; nyilvánvalóan nem az eredetihez való hűség normájának mindenek feletti sértetlenségére vall. A *Mindenes Gyűjtemény* egyik cikke 1789-ben szorgalmazta Samuel

¹⁰ Vö. FERENCZI Zoltán, *Az első magyar Shakespeare-fordítás*. Magyar Shakespeare-tár, 1912. 268–281.; REXA Dezső, *Kótsi a „Lenni vagy nem lenni” fordítója*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 289–291.; BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Bp. 1909. I. 130–159., 322–329. CZEKE Marianne, *Kazinczy Ferenc Macbeth-fordítása Bürger után*. Magyar Shakespeare-tár, 1918. 238–256., 1919. 251–281.

¹¹ FRIED István, *Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseire*. Színháztudományi Szemle, 1982. 10. sz. 117–137.

¹² Ezeket az összefüggéseket részletesen TARNAI Andor tárta fel; lásd jegyzeteit in *Batsányi János összes művei. II. Prózai művek*. I. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1960. 452–455.

¹³ *Henriás. Az az negyedik Henrik frantzia királynak életének némely része, mely frantzia versekből ugyan annyi számú 's lábú versekbe foglaltatott Péczeli József által*. 2. kiad. Győr, 1792. *Elő-beszéd*.

¹⁴ Lásd BÍRÓ Ferenc összehasonlítását, *Péczeli József* című tanulmányában, ItK, 1965. 406–409.

¹⁵ Magyar Musa, 1787. július 14. 446.

Richardson (1689–1761) *Pamela* és *Sir Charles Grandison* című regényeinek lefordítását és kiadását, s a nem eredetiből dolgozó fordítás közvetettségében jótékony szűrőhatást vélt felfedezni. „Ha valaki az Ánglus nyelvet nem érti, bátran által teheti a' Frantzia fordítás [!] után, mert a' Frantzia Fordítás többnyire olly sűrű szita, melly a' korpát, ha mi volna is az eredeti munkában, által nem eresztí.”¹⁶ A szabad vagy közvetett átültetés létjogosultságának hirdetését érdekesen egészíti ki ebben a korban, hogy az így más nyelvbe és kultúrába került műveket jellegükben, értékükben és hatásukban mégis mintha azonosnak vélnék eredetijükkel. Legalábbis ilyesfajta homályos előfeltevésre épül, akarva-akaratlan, a Komáromi Tudós Társaság drámapályázatának kikötése: a benyújtott magyar történelmi tárgyú tragédiák legjobbikának akkor ítélik oda a húsz arany jutalmat, ha kiállja a próbát, azaz „Német nyelvre által fordíttatván, egy nevezetes Német Teátromban egész kedvvel, 's meg elégedéssel fogadtatik”.¹⁷ Az elvárt művészi színvonal e „próbája” az irodalom egyetemes hatóképességének axiómaként elfogadott vagy öntudatlan feltételezésére utal, s egyúttal mintegy nem számottevőnek nyilvánítja a külföldi közönség elé vitt fordítás nyelvi és kulturális kontextusváltásának¹⁸ azt a következményét, hogy ebben a helyzetben különbségekkel kellene számolnunk, hiszen egy immár *más* mű gyakorol hatást *más* közönségre.

A fordításnak mind gyakorlatában, mind elméletében elfogadták tehát a szabad vagy másodkézből való fordítás teremtette nyelvi különbségeket, ezek irodalomszociológiai következményeit azonban nemigen tudatosították. Ez a kettősség magyarázhatja meg, hogy a szabad átdolgozásban és másodkézből való fordításban megismert drámákat hogyan tekinthették szinte közvetlenül Shakespeare műveinek. (A különbségeket teremtő közvetítés mozzanatáról gyakran az is elterelte a figyelmet, hogy a színlapra nem írták ki a fordító nevét.) Az angol drámaíró eredetiben olvasásához pedig hiányzott a kellő szintű nyelvtudás; ha íróink egyáltalán kézbe vehették, szórványosan és külföldi (jobbára német vagy francia) fordításban olvasták, ám magasztaló véleményeiket elsősorban akkor sem e *Shakespeare*-műveknek tekintett átdolgozások élménye ihlette, hanem külföldi tekintélyektől vették át, olykor azok jellegzetes nyelvi fordulataival együtt. Úgy dicsérték a teremtő Shakespeare-t, hogy eredeti műveiben, színről színre nem látták. A kultuszfejlődés lélektanával magyarázható, hogy e közvetítettség már kezdetben is sokkal inkább serkentette a magyar Shakespeare-tisztelet növekedését, mintsem meggátolta, vagy akár csak mérsékelte volna.

II. Beavatás az irodalmi apologetikába. Bessenyei, Péczeli, Szerdahely

Amit magyar szerzők kezdetben Shakespeare-ről írnak, azon Voltaire felemás véleményének hatása érződik, vonakodva elismerő nézeteiből azonban nem veszik át az egyre fanyarabb, végül keserű idegenkedést. Voltaire 1734-ben úgy vélte, hogy Shakespeare

¹⁶ (Névtelen): *Román, 's mi jobb a' Románnál*. Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. XII. Levél. 187–188.

¹⁷ *Hadi és más nevezetes történetek* (Második szakasz). Bécs, 1790. 120.

¹⁸ E fogalom fordításelméleti jelentőségét KOROMPAY H. János elemezte, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen *Baudelaire magyar fordításairól* tartott előadásában, 1986. október 27-én.

tragédiában „szép jelenetek, . . . nagy és rettenetes részek” is vannak, „bizarr és rendkívüli ötleteinek legtöbbször ma, kétszáz év múltán, fenségesnek tartják”; 1748-ban a *Hamleten* töprengve úgy látta, „mintha a természetnek abban telt volna kedve, hogy Shakespeareben egyesítse az elképzelhető leghatalmasabbat és legnagyobbat a legalacsonyabb rendű és legutálatosabb szellemtelen durvasággal”; 1768-ban, Horace Walpole-hoz írott levelében úgy gondolta, hogy Shakespeare „Szép természet, csak kissé vad; . . . ocsmányság igaz nagysággal, bohóckodás rettenettel keverve”; 1776-ban a shakespeare-i dráma példaképként állítása ellen úgy fakad ki, hogy saját korábbi közvetítő szerepét hibáztatja az új színházi bálványimádás öntudatlan előkészítéséért: „Én mutattam meg elsőként a franciáknak azt a néhány gyöngyöt, amelyet [Shakespeare] hatalmas szemétdombján találtam.¹⁹ Bessenyei György egy 1777-ben közzétett francia nyelvű levelében fejti ki véleményét az angol írókról. „Némelyiket franciául olvastam, s mondhatom önnek, ezek az emberek nagyon érzékeny s fennkölt ítélőképességűek, olykor olyan messzire mennek, hogy már-már túlszárnyalják az emberi képzelet határait. Gondolataik néha ijesztőek, de mindig felségesek.” A valószínűleg fiktív levélben ezután Bessenyei ilyen tanácsot ad a megszólított, D. kezdőbetűvel jelölt barátjának: „Olvassa Milont, Shakespeare-t, Youngot, és majd meglátja, hogy lehet az emberi értelem egyszerre fennkölt és borzalmas.”²⁰ A Voltaire hatását valószínűsítő szövegszerű hasonlóság az egymással szembeállított jelzők helyenkénti egyezéséig erősödik, ha az eredeti francia szövegeket összehasonlítjuk: Voltaire-nél a „belle” és „grand” áll szemben a „terrible”-el, s a „bizarre” a „gigantesque”-kel vagy „sublime”-mel; Bessenyeinél az „effrayant” a „sublime”-mel, s a „majestueuse” a „terrible”-el; mindkettőjüknél előfordul tehát a „terrible” és „sublime” kettőssége.²¹ A hatást tovább valószínűsíti, hogy régóta tudjuk, milyen sokat köszönhet Bessenyei szellemi fejlődése Voltaire ihletésének, még ha van is abban némi túlzás, hogy „e nagy francia író és bölcselkedő gondolatainak terjesztésében töltötte apostoli buzgalommal az ő egész életét”.²²

De föltételezvé Voltaire hatását Bessenyei Shakespeare-ről alkotott véleményére, annál inkább észre kell vennünk a finom, s a kultusz gyorsabb meghonosodása szempontjából lényeges különbségeket szövegeik között. Bessenyei a „felséges” vagy „fennkölt” mellett nem az alacsony rendűt, utálatost vagy szellemtelent említi, még csak nem is a bizarrt, hanem az „ijesztő”-t és (főként) „szörnyű”-t (terrible); olyasmit tehát, ami maga is lehet nagyszabású, a fenséggel még nagyon jól összefér, s inkább növeli, mint csökkentené. „A szörnyű, borzasztó, rettenetes, szinte [értsd: szintén – D. P.] a fenséges köréhez tartoznak s erőbeni fenséget tüntetnek elő” – jegyzi meg találóan esztétikai

¹⁹ *Shakespeare az évszázadok tükrében*. Szerk. SZENCZI Miklós. Bp. 1965. 63–64., 66. Idézeteinket, az utolsó kivételével, Pór Péter és Szávai Nándor fordította. Az utolsó idézet Voltaire-nek d'Argentalhoz írott leveléből való, 1776. július 19-ről.

²⁰ MALLER Sándor–RUTTKAY Kálmán (szerk.): *Magyar Shakespeare-tükör. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Bp. 1984. 55. Eredetijét lásd Georg von BESSENYEI, *Die Geschäfte der Einsamkeit*. Wien, 1777. 77.

²¹ Voltaire itt vizsgált leveleit lásd *Oeuvres Complètes de Voltaire*. Paris, 1879. XXII. köt. 149., XXX. köt. 365.

²² RADNAI Rezső, *Aesthetikai törekvések Magyarországon, 1772–1817*. Budapest, 1889. 25.

jegyzeteinek *A fönsegesről (Erhaben. Sublime.)* szóló egyik részében Arany János.²³ Bessenyei jelzői így kevésbé elmarasztalóak, mint az általa nagyra becsült francia filozófuséi. Ráadásul míg Voltaire-nél a szembeállított jó és rossz tulajdonságok aránya mindinkább az utóbbiakat hangsúlyozza ki, Bessenyeinél a „néha ijesztőek, de mindig fenségesek” határozói a jó túlsúlya felé billentik a mérleget. A levél e részletének beszédhelyzete: az olvasásra való ajánlás is Shakespeare mellett szól; ha a levél fiktív, akkor még inkább, hiszen így a kitalált beszédhelyzet egyik célja éppen az, hogy a valakinek szóló ajánlással mindenkinek ajánlhassa a brit drámaíróét. Végül azáltal is kedvezőbb Bessenyei ítélete, hogy Shakespeare (valamint Milton és Young) művészetének jellemzéséből az emberi képzelet és értelem lehetőségeire következtet. Ily módon Bessenyei már csak azért sem határolhatja el magát Shakespeare-től kritikai jelzőivel, mert a drámaíró e levélben valami közös, mindenkit (így a levél szerzőjét is) magába foglaló egyetemes magasztos példájaként jelenik meg, mint lehetőségeink ritka megvalósulása.

Bessenyei fejtegetése nemcsak tartalmával, hanem megjelenésének körülményeivel is jelképérvényű példája a többszörös közvetítettségnek, amely a magyar írók Shakespeare-élményét ekkoriban jellemzi. A francia levél Georg von Bessenyei: *Die Geschäfte der Einsamkeit* című német munkája függelékében jelent meg Bécsben; a levél írója saját bevallása szerint franciául olvasta Shakespeare-t. Nem árulja el, s máig nem tudjuk bizonyosan, kinek a fordítását használta, de a szóba jöhető korabeli francia fordítások zöme méltatlan volt eredetijéhez. Ha Voltaire szemelvényekkel tűzdelt értekezéseiből vagy szuverén átdolgozásaiból igyekezett megismerni az angol szerzőt,²⁴ ami csakugyan a legvalószínűbb, akkor úgyszólván lehetetlenre vállalkozott: az ő durva félrefordításaival ekkorra már tisztában volt a művelt Európa. Horace Walpole *The Castle of Otranto (Az otrantói várkastély)* című regénye második kiadásának (1765) előszavában kimutatta Voltaire félreértéseit. Ennél nagyobb hatással pellengérezte ki őket Elizabeth Montagu könyve, *An Essay on the Writings and Genius of Shakespear...* (*Értekezés Shakespeare írásairól és géniuszáról*), amely már alcímében ígerte Voltaire tévedéseinek leleplezését; a könyv először Londonban jelent meg 1769-ben, szinte osztatlan sikert aratott, ugyanabban az évben Dublinban is kiadták, csupán a rákövetkező évtizedben még négy angol (1770, 1772, 1777, 1778), egy német (1771) és egy francia (1777) nyelvű kiadást ért meg, aláírva Voltaire angol tudásának hitelét és Shakespeare-re vonatkozó kifogásainak illetékeségét.²⁵ Pierre Le Tourneur kiváló húszkötetes Shakespeare-fordításának (1776–1782) elején a fordító XVI. Lajoshoz intézett episztolája nem alaptalanul állította, hogy műve megjelenéséig a franciák csak Shakespeare-t megcsúfoló neveltséges travesztiákban kaphattak valamit e drámákból. Pierre-Antoine de La Place fordításai, majd az angolul nem tudó

²³ ARANY János, *Széptani jegyzetek*. in *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. X. kötet. *Próza művek I.* Sajtó alá rendezte KERESZTURY Mária, Bp. 1962. 540. Lásd még 538–540.

²⁴ Erre a feltételezésre hajlik BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Budapest, 1909. I. köt. 11.

²⁵ Elizabeth MONTAGU, *An Essay on the Writings and Genius of Shakespear, Compared with the Greek and French Dramatic Poets. With Some Remarks Upon the Misrepresentations of Mons. de Voltaire*. New York, 1970. (Az 1769-es londoni kiadás reprintje.) 207–218., 278–283.

Jean-François Ducis mások fordításaiból összetákolt verses átdolgozásai, amelyekre (Voltaire munkáján kívül) e lesújtó vélemény célzott, valóban nem érdemeltek sokkal több méltánylatot, s így a magyar író ezekből sem kaphatott volna megbízhatóbb képet. Mivel a francia nyelvű Shakespeare-művek olvasására 1777-ben megjelent munkájában hivatkozik, Le Tourneur első két kötete még 1776-ban hagyta el a nyomdát, e jó fordításokból is akadhattak már példányok Bécsben, elvileg eljuthattak Bessenyei kezébe, ennek azonban nem maradt nyoma, s nincs, ami valószínűsítene.

A levél megírásakor lehetett már Bessenyeinek színházi Shakespeare-élménye is, amely azonban szintén csak közvetítő rétegeken át engedett betekintést a híres életműbe. Heylesnek látszik a feltevés, hogy Bessenyei a bécsi Burgtheaterben látta a *Hamletet*, az 1773. január 16-i bemutaton vagy valamelyik azt követő előadáson, bár nem merném állítani, hogy „kétségtelenül”²⁶ így történt. Az a másik feltételezés, amely szerint „nem tudott annyira jól németül, hogy a színházi előadás... minden szavát megértette s különösen megjegyezte volna”,²⁷ már kevésbé valószínű, legalábbis ami a megértést illeti, hiszen 1765-ben került Bécsbe, ahol nemsokára vasszorgalommal tanult, itteni baráti körének egy részével csak németül érintkezhetett, s 1774-ben már német nyelvű filozófiai elbeszélése jelent meg Bécsben, *Der Amerikaner* címmel, amelyet föltehetően ennél előbb, részben nyelvgyakorlásul írt.²⁸ Az utóbbi munka ugyan nem mentes nyelvi hibáktól, ám aki ezt meg tudta írni, annak a hírből nyilván ismert cselekményű drámát már okvetlenül meg kellett értenie. De akár értette *minden* szavát, akár nem, s bármilyen jól követte is az előadást, mindenképp egy eredetileg angol dráma német változatát figyelhette, neki magának nem ez volt az anyanyelve, így az első közvetítő rétegnek Shakespeare és Bessenyei között ezúttal a német nyelvet kell tekintenünk. Ehhez járult, második réteggént, hogy Wieland *prózában* fordított *Hamletjét* mutatták be, s harmadikként, hogy ezt is Franz Heufeld érzeigős melodrámai átdolgozásában adták, tehát a sírásók nélkül, eléggé megkurtítva, a végén életben hagyott címszereplővel. A francia fordításban olvasott Shakespeare-hez legfőjebb *ilyen* színházi tapasztalat járulhatott.

Mindössze ennyi személyes élménybeli fedezete volt ekkoriban, mégpedig Bécs kulturális pezsgésében, az egyik legműveltebb magyar író Shakespeare-tiszteletének, aki egyébként egy-egy szerző elmélyült végigolvasását a róla való ítéletformálás előfeltételének nyilvánította, s nemsokára éppen Voltaire védelmében fog eredetiben tanulmányozott összes művére hivatkozni. „Ezen nevezetes Író munkájának ereje, színe, harmincz hat könyvekbe vannak öszve szedve... mind a 36. könyvet, figyelmetességgel kétszer, háromszor is által meg által olvastam, melly olvasásból le tészem előtted tsekély ítéletemet... a keresztyénségnek tzáfolását, egész 36 Könyvébe sehol sem vézsi fel.”²⁹ Ez a tüzetesen átbúvárolt életmű és szeretve tisztelt szerzője, „a híres Frantzia Írónak” titulált „Voltér”³⁰

²⁶ SZIGETHY Gábor, *Bessenyei és a Shakespeare-i dramaturgia*. Filológiai Közlöny, 1967. 3–4. sz. 309.

²⁷ Uo., 306.

²⁸ Vö. WEBER Arthur, *Bevezetés*. in KAZINCZY Ferenc, *Az amerikai Podocz és Kazimír keresztyén vallásra való megtérése*. Bessenyei német eredetijével együtt kiadta WEBER Arthur. Bp. 1914. 15–17.

²⁹ BESSENYEI György, *A Holmi*. Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1983. 348–350.

³⁰ Uo., 348.

legalább annyira befolyásolhatta Shakespeare megítélésében, mint ami a híres brit drámából hozzá közvetve eljuthatott. Ám a Shakespeare-kultusz történetében gyakran tapasztaljuk, hogy éppen a homályos közvetítő rétegeken átcsillanó és félig csak sejthető kiválóságnak előlegezett bizalom mélyíti el azt a tiszteletet, amelyre külföldi tekintélyek szava vagy magatartása, esetünkben (főként a fiatal) Voltaire, ad bátorító példát.

Voltaire tekintélyes nevével megtámogatva közvetíti az *angolok* Shakespeare-tiszteletének hírért Péczeli József (1750–1792). Ő már nem pusztán az ízlés egy mérvadó tekintélyének irodalmi ítéletével ismerteti meg közönségét, hanem a szigetországbeli *istenítés* megnyilvánulásaival is, mégpedig a nevezetes szemtanú helyeslő tudósításának lefordítása révén, azaz közvetett módon sugallva e rajongás megérdemelt voltát, s egyelőre kimondatlanul buzdítva követésére. Péczeli szava magában is sokat nyomott a latban; rangos ismeretterjesztő folyóirat, a hetenként kétszer megjelenő *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) szerkesztőjeként ez a széles műveltségű és szónoki tehetséggel megáldott református lelkész lett a Komáromi Tudós Társaság vezéregyénisége. A francia irodalom jelesein kívül (többek közt) az angol remekműveket is eredetiben olvasta. Angolul már a debreceni kollégiumban megtanult, később az ő átültetésében jelentek meg, bár francia átdolgozás alapján, *Yung éjtakái és egyéb munkái* (Győr, 1787), majd *Hervey sirhalmi és elmékdései* (1790). Készült „*Schakepeárnak* leg-szebb Darabjai”³¹ is lefordítani, amit azonban meghiúsított a korai halál. Aligha véletlen azonban, hogy fordítói tolla alól először Voltaire két műve kerül ki: a *Zayr* című tragédia (1784), majd a *Henriás* (1786). Az utóbbinak 1792-ben látott napvilágot második kiadása, „némmely változtatásokkal s jobbításokkal”, amelyek közt számunkra legfontosabb *A Beszélő Versezetről vagy Epopéről* szóló értekezés hozzátétele, Voltaire *Essay sur la Poesie epique*-jének magyarításaként.³² Amit ebből az angol Shakespeare-kultuszról megtudunk, azt feltehetőleg sokan olvashatták, mert a könyv második kiadása iránt nagy volt a kereslet. „Már ez előtt két esztendőkel másodszer nyomtattam volna ki a’ Henriást, mert annak számos nyomtatványjai hirtelen elkeltek; sőt az óta hat száz is el-kelt volna, mert ritka hét hogy ne írának hozzám eránta” – írta az érdeklődőknek a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évi egyik számában Péczeli („mert mindeneknek különös Levéllel felelnem nem lehet”), megígérvén a második kiadás közeli megjelenését.³³ A korabeli viszonyokhoz képest így meglehetősen széles közönség olvashatta azt az értekezést, amely egyúttal már mintegy beavatta őket az angol Shakespeare-tisztelet igazolásának érvelésmódjába.

Homérosz *Iliász*ának kidolgozásbeli egyenetlenségein töprengve az értekezés szerzője megvallja, hogy sokáig nem tudta összeegyeztetni a „tetemes hibákkal” megrakott művet a görög költő nagy hírével, mígnem „az Anglusoknál” járva, és Shakespeare műveit ottani fogadtatásukkal összehasonlítva egyszer csak rájött Homérosz látszólag érdemtelen nagy-rabecsülésének nyitjára. Az angolok első számú tragédiaköltője, fejtegeti rögtön magyarul párhuzamként Voltaire, „rend szerint Isteni férfiúnak neveztetik nálok”. Példátlan

³¹ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. III. Levél. 47.

³² Az értekezést RADNAI Rezső, *i. m.* 146. Péczeli eredeti tanulmányának vélte, de ezt a tévedést már BAYER József, *i. m.* 16. helyreigazította.

³³ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. V. Levél. p. 73.

közönségsikeréről is személyesen meggyőződhetett. „Soha sem láttam egész Londoni lakásomban, hogy valaha a' Racine Andromachjára... vagy az Addison' Catojára, oly nagy számmal gyülekezett volna a' nép a' néző színbe, mint a Shakespeare' régi darabjaira.” Mivel ezek a tragédiák fittyet hánynak a drámaesztétika és illendőség szabályainak, s nem riadnak vissza a légszörnyűbb és legképtelenebb jelenetekről, az angol nyelvet tanulni kezdő Voltaire eleinte föl sem tudta fogni, „miképen esne az, hogy ez a' megvilágosított nép, ezt a' rendetlen és képtelen Íróat betsülheti”. Figyeljünk föl az idézetben megbúvó fontos mozzanatra: az angol Shakespeare-tisztelet szertartásainak átvételét itthon szorgalmazók majd gyakran abból a többnyire lappangó, nemegyszer nyíltan kimondott, olykor érvként alkalmazott következtetésből indulnak ki, hogy ha egyszer valamit a művelt és felvilágosodott angolok csinálnak, legyen az bármennyire meglepő dolog, akkor abban *kell lennie* valaminek, ami indokolja, és megfontolásra, sőt alighanem átvételre is érdemessé teszi. Voltaire rögtön mintegy jóvá is hagyja a következtetésben rejlő nemzetjellemtani tekintélyérv logikáját, sőt egyetemes érvényű tételként meri megfogalmazni: „de mikor a nyelvet tökéletesen érttem, akkor vettem észre, hogy bizony méltán tselekszik azt az Ánglusok és hogy lehetetlen az, hogy egy egész nép az érzésben 's a' maga gyönyörködtetésében meg-tsallattatnék”. Az angolok tehát helyesen látják, hogy kedvencük műveinek villámláshoz hasonlítható „szépségeit” nem tudják elhomályosítani hibái; ezek után nem pusztá ténymegállapításnak számít, hanem egyúttal a tény helyeslésének is a drámaíró utóéletének tömör (bár téves) összefoglalása: „Több másfél száz esztendejénél, hogy mindenkor egyforma tiszteletben tartattatik Shakespeare az Ánglusoknál.” Végül a rejtély kulcsa, amely Voltaire számára mind Shakespeare, mind Homérosz tartós hírnevét igazolja e köztiszteletben álló szerzők szabálytalanságai ellenére, meglepően romantikus hangzású végkövetkeztetés olyan író szájából, akit az irodalomtörténeti besorolás a romantikával szemben utóvédharcot vívó neoklasszicizmus egyik vezéréként tart számon: ez a huzamos nagyrabecsülés „a' találós elmének az ő jussa és dicsősége, hogy olyan utat készít ez magának, melyen még senki sem járt ő előtte; minden kalauz, mesterség és régula nélkül fut; el-téved ugyan olykor-olykor az ő pályájában, de legalább igen messze hagyja maga után mind azokat, valakik a' szoros régulákat vezérül választják magoknak”.³⁴

Ez a jellemzés és értékelés kritikátörténetileg is figyelmet érdemelne, hiszen valóban „egyike a legelső, magyar nyelven elhangzott ítéleteknek Shakespeare munkáiról”,³⁵ de kultusz történeti szerepe révén lesz igazán jelentős lelet. A kritikából egyrészt érvelésének *mentegető stratégiája* tartozik ide: a művek hibáinak *apológiája* a forgalomban levő korabeli normák követelményeivel szemben. Ezen a nehéz terepen Voltaire olyan ösvényt választ, amelyet nálunk is széles úttá fognak taposni: ő még nem dobja sutba a szabályokat, nem hatálytalanítja egyszer s mindenkorra a Shakespeare által megsértett normákat, s így végül is nem jut el a szerző minden sorát minden áron igazolni akaró kritikai theodicaea feltétlen áhítatú elkötelezettségéhez. A hibákat elismeri hibáknak, amelyeket azonban Shakespeare műveiben egyedi szépségek ragyognak túl, s tesznek elhanyagolhatóvá

³⁴Henriás... 2. kiad. Győr, 1792. 229–291.

³⁵GULYÁS Pál, *Voltaire és Shakespeare*. Magyar Shakespeare-tár, 1910. 31.

és megbocsátandóvá. A normáit elvileg fel nem adó kritikus lélektanilag nagyobb meggyőző hatást gyakorol olvasóira, mint ha eleve feladná őket, ugyanis azt sugallja, hogy ez egyszer valami rendkívüli nagyság készíti a nála szokatlan kivételező értékelésre: nem végleges fegyverletételre szánja el magát, mint később oly sok kritikus teszi, hanem fegyverrel a kézben kénytelen engedni a túlerőnek. Eközben szinte észrevétlenül számos olyan kultusztörténeti információt közöl olvasójával, ami a Shakespeare-tisztelet értékrendjét mutatja meg: a felvilágosodott angolok, íme, bő százötven éve rajonganak drámaírójukért, mai közönségükre is mindenki másén túltesz, sőt „Isteni férfiúnak” nevezik, mindezt eleinte természetes lehet furcsállni, de az angol nyelv megtanulása után be lehet és kell látni jogosságát, ekkor a beavatott előtt villámfényként ragyog fel e kivételes művészet, és így tovább. Elképzelhető, hogyan hatott mindez a korabeli olvasóra, aki nem járt Londonban, nem tanult meg angolul, nem olvasta még Shakespeare drámáit, s ezért semmiképp sem érzi magát illetékesnek arra, hogy felülbírálja a nagy Voltaire ítéletét, aki elment a helyszínre, megtanult angolul, és *ezután* kifejtett mértékadó véleménye szerint az angolok joggal istenítik egyhangúlag drámaírójukat. Az egymást megerősítő tekintélyérvek összegeződésekképp az olvasónak egy kiforrott kulturális értékrend magabiztos érvényesülésére kellett következtetnie: Péczeli fordítása egy tiszteletet parancsolóan régi angol közmegegyezésnek a tekintélyes Voltaire általi jóváhagyását közvetíti, ami egyesült erővel szentesíti a Shakespeare-nak ezentúl kijáró apologetikus kritikai eljárások előfeltevéseit, logikáját és retorikai fogásait. Az értekezés így sokkal több dologhoz szoktatta hozzá korabeli olvasóját, mint amennyinek az tudatában lehetett; ő Shakespeare-ről olvasott, de egy kultusz működéséből kapott ízelítőt, s bár talán még észre sem vette: csatlakozásra is felszólították.

A toborzás, vagy inkább vallási metaforával élve: a *tértítés* itt még jobbára lappangó mozzanatai szembeötlővé válnak az irodalmi kultuszba való beavatás immár tudatos szer-tartásának fényében, amelyre e korból már kínálkozik példa. Szerdahely György Alajos (1740–1808), aki 1774-től a nagyszombati egyetemen tanított esztétikát, majd az egyetem Budára (1777), végül Királyi Magyar Tudományegyetemként Pestre (1784) költözésével folytatta előadásait, már az 1770-es években beszélt hallgatóinak Shakespeare kiválóságáról, s fennmaradt műveiből arra következtethetünk, hogy hamarosan megismertette őket a Shakespeare-kultusz apologetikus kritikai műveleteivel. Előadásainak tartalmáról először egy másodéves hallgatója által lejegyzett kivonatból kapunk vázlatos képet. Ez a Nagyszombatban igen korán (1776) nyomtatásban megjelent harminclapos kis füzet, amelyet Szerdahely saját művei közé sorolt, a tragédia műfajának angol művelői közül Thomsont és Shakespeare-t emeli ki („inter Anglos Thomsonus et Shakespearus eminent”³⁶), mivel azonban nem tesz köztük színvonalbeli különbséget, s egyazon mondaton belül a franciák jeleseiként ugyanígy nevezi meg Corneille-t és Racine-t, a németeknél meg Klopstockot, Weissét és Schlegelt, egyelőre nincs nyoma annak, hogy Shakespeare kivételes bánásmódot érdemlő, vagy legalábbis ilyenben részesülő nagyságát tudatosította volna

³⁶*Tentamen Publicum ex Aesthetica sive Theoria et bono gustu scientiarum et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus ad. rev. ac clarissimi D. Georgii Szerdahelyi...* Kiadta Emericus FEKETE. Nagyszombat, 1776. Vö. WEBER Arthur, *Shakespeare első említése irodalmunkban*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 286–289.

diákjaiban. *Aesthetica, sive doctrina boni gustus...* című munkájának (1778) első kötetében Homérosz, Aiszkhülosz és Szophoklész sorában említi,³⁷ ami már megkülönböztetett rangot jelent, de még kultikus következmények bemutatása nélkül. A beavatásra annak rendje és módja szerint *Poesis dramatica...* című könyvében (1784) kerül sor, ahol már valóságos dicshimnusz zeng a drámaíróról, s célja legalább annyira a mitikus léptékű hírnév sajátos hatásának: a kivételező kritikai bánásmódnak lényegre törő bemutatása, mint amennyire „magához” Shakespeare-hez és műveihez akar elkalauzolni.

Sőt, szövegét közelebbről szemügyre véve kiviláglik, hogy az esztétika tanárát itt első-sorban egy (ma így mondanánk:) irodalomszociológiai jelenség érdekli, befogadáslélektani és kritikátörténeti jellegzetességeivel együtt. Hiszen többek között arról tudósít, hogy Shakespeare-t kortársai mint a természet csodáját („prodigium naturae”) tartják számon, s miért; arról számol be, hogy „nevét jól ismerik mindazok, akik valamit is tudnak a színházról”, s valóságos bálványa a tragikusoknak („Idolum Tragicorum”); arról értesít, hogy a *Lear király*, a *Macbeth*, a *Romeó és Júlia*, a *Hamlet* és az *Othello* a legtöbbször megnézett, legnépszerűbb darabjai („spectatissima sunt”). Mi több, Szerdahely arra is megtanít, milyen manőverekhez folyamodik a Shakespeare tekintélyének behódoló, hírnevétől megfélemlített kritikai érzék annak érdekében, hogy a celebritás drámaiban talál, s másokéban megrótt hibákat ez egyszer ne kelljen elítélni. A brit drámaíró valóban „dicséretet érdemel”, amiért „nem iktat be egyetlen felesleges jelenetet sem, mert mind-egyiknek az a feladata, hogy a cselekmény előrehaladását és végkifejletét vagy akadályozza, vagy elősegítse”, viszont „vét abban, hogy jeleneteit nem mindig kapcsolja össze”, s a nézőt bizonytalanságban hagyja változó témáik között. Szerdahely olvasói, s nyilván a katedrájához gyűlt hallgatóság is, a gondolatmenet logikáját követve itt azt várhatta, hogy a végső a drámaíró elmarasztalását vonja maga után; ám kitűnő retorikai érzékkel épp itt fedi fel szerzőnk a (kultuszra jellemző) fordulatot: „Shakespeare-t hívnád ezért perbe? Ha megismerted őt, nevének nagysága visszaretent majd ettől téged.” S íme az egyébként éppen szerkezeti hibákra kiélezett arisztotelianus kritikai arzenál lefegyverzésének bemutatása, múltbeli tapasztalatokból következő jóslatként: „Amit a halhatatlan Rafael festményeinél és a nagy művészek egyéb alkotásainál szoktunk tenni, azt teszed majd Shakespeare-nél is, és a szépségnek ama különálló példáit, melyeket drámája egyes részleteiben számolatlanul szór szét, kiterjeszted a mű egészére, és azt fogod mondani, hogy az egész tragédia jó.” Ha tehát nem is egyedül Shakespeare kiváltsága az eleve apologetikus kritikai bánásmód, a legnagyobbak körén nem terjed túl. Az eszme-futtatást lezáró megjegyzés alighanem szelíd ironiájú (és ö niróniájú) kommentár, amely színleg az apologetikus kritika sáncain kívül rekedt poétákra vet együttérző pillantást, de ezáltal a részrehajló kritikai gyakorlat művelői s a vonzáskörükbe majd menthetetlenül bekerülő, újonnan térített hívek is kapnak egy-egy apró fricskát: „A többiek pedig, akik költők akarnak lenni ebben az évszázadban, ám lássák, mit hozhatnak fel mentségükre.”³⁸

³⁸ *Poesis Dramatica ad Aestheticam...* Authore Georgis Aloysii Szerdahelyi. Buda, 1784. 128–129., 179., lásd még 43., 62., 68., 93. Magyarul KENÉZ Győző fordításában idéztem; leőhelye: MALLER Sándor–RUTTKAY Kálmán (szerk.), *i. m.* 56–57.

A modern angol kritikából ismerős észrevételek; ott nehezményezik gyakran a mindent átható előfeltevést, amely szerint Shakespeare műveinek bármelyik részletéről bármilyen azt és csakis azt szabad végül kideríteni, hogy egy minden ízében átgondolt és tökéletesre formált egységes remekmű része; ott panaszozzák fel, hogy ez az előfeltevés azután a nemzettudat mítoszába épülve és a drámaíró intézményesített kultuszát tovább éltetve (amely pedig immár nem szorulna rá), megakadályozza az elfogulatlan elemzést, s bizonyos válaszok, sőt immár az őket kiváltó kérdések megfogalmazását.³⁹ Csakhogy Szerdahely nem panaszképpen említi Shakespeare kivételezettségét; hangvételéből nem is tudjuk egyértelműen kihallani, hogy akár helyeselné, akár rosszallaná ezt az apologetikus kritikai eljárást. Utolsóként idézett mondatában talán bújkál némi kajánkodás, de egészében tényközlő, mondhatnánk: ismeretterjesztő tárgyilagossággal egyszerűen beszámol arról, hogy Shakespeare (és a legnagyobb művészek) esetében mi a kritika szokása. Tényállásra készít fel, az erőviszonyokból fakadóan kikerülhetetlen *úzust* ismerteti, az irodalmi életben fennálló status quo működésének tapasztalható és várható furcsaságaira figyelmeztet. Választott beszédhelyzetéből és gesztusaiból jól kivehető, hogy olvasóit és hallgatóit úgy avatja be a kultusz rejtelmeibe, mintha novíciusok lennének. Hogy mennyire a korabeli valóságnak megfelelően tárja fel számukra a Shakespeare-rel való bánásmódot, máris lemérhetjük Voltaire-nek Péczeli tolmácsolásában idézett fejtegetéséből: a drámák „szépségeinek” olyasféle apologetikus kiterjesztése, hibáik eltakarása végett, amelyre mint a nagy név tekintélyének behódoló kritika szokásos műfogására hívja fel Szerdahely a figyelmet, még a neoklasszicista normáihoz ragaszkodó Voltaire-nél is előfordul, s épp ilyenféle művelettel igyekszik bizonyítani az angolok Shakespeare-tiszteletének jogosságát.

Más szempontból összefoglalták már előttünk, mit tanult Szerdahely könyvéből Shakespeare-ről „az egyetemet végzett magyar középosztály s a latinos műveltségű hazai olvasóközönség”,⁴⁰ s többen feszegették, mennyiben volt ehhez Szerdahely megbízható forrás, hiszen idevágó ismereteit nagyrészt Sulzer, Home és Christian Heinrich Schmid munkáiból ollózta össze.⁴¹ A többszörös közvetítésnek valóban meghökentető példája, amikor még azt is *Schmidt*től kölcsönzi, hogy *Richard Farmer és mások szerint Shakespeare nem tanult ókori nyelveket és különféle tudományokat. Kultusz történeti szempontból azonban ez nem fosztja meg a Poesis dramatica... szerzőjét hitelétől vagy jelentőségétől; a kritika erőviszonyaira és szokásvilágára felkészítve elsősorban a kultuszt közvetíti, így „magáról” Shakespeare-ről és műveiről nála úgymint legfőljebb a kultuszon átderengő képet kapunk. Ebben az összefüggésben ezért nem perdöntő, hogy a Szerdahelyről szóló szakirodalomban többen gyanították,⁴² sőt magabiztos leleplező állításként is megfogalmazódott,⁴³ hogy egyáltalán nem olvasott Shakespeare-ből. E vád élet vagy tompítani*

³⁹ Vö. FRENCH, A. L., *Shakespeare and the Critics*. Cambridge, 1972. 1–5.; JONES, Emrys, *The Origins of Shakespeare*. Oxford, 1977. 1–5.

⁴⁰ BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*. I–II. Bp. 1909. I. 13.

⁴¹ Vö. JÁNOSI Béla, *Szerdahely György esztetikája*. Bp. 1914. 51–52.

⁴² Vö. JÁNOSI Béla, *i. m.*, 51–52.; BAYER József, *i. m.*, 12.; SOLT Andor, *A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában in Shakespeare-tanulmányok*. Szerk. KÉRY László, ORSZÁGH László, SZENCZI Miklós. Bp. 1965. 11.

⁴³ Solt Andor szerint egyetlen *sort* sem olvasott Shakespeare-től; lásd SOLT Andor, *i. m.*, 11. (Az ítélet Jánosi Béla értekezésére hivatkozik, amely azonban ezt nem mondja ki, s e végletes következtetésre nem ad elégséges alapot.)

igyekeztek, mondván, hogy a drámáknak legalább a lényegét bizonyosan ismerte, hiszen „csak alapos tárgyi tudás jogosíthatta föl őt eme *Shakespeare*-magasztaló sorok írására”,⁴⁴ vagy kapóra jött ahhoz, hogy „az egyes polgári irodalomtörténések részéről agyonmagasztalt”, „sötét jellemű” és „haladásellenes” dramaturgiájú „exjezsuitának” *Shakespeare* meghonosításában szerzett érdemeit ne kelljen komolyan venni.⁴⁵ Az előbbi stratégia azt hivatott igazolni, hogy a magyar szerző „*Shakespeare*-rajongása a büszkeség egy nemével emlegethető a német és francia irodalom 18ik évszázadi tudósainak, költőinek *Shakespeare*-kultusza mellett”, hiszen az ekkori Európának „kevés irodalma van, melyben *Shakespeare*-ről már az első alkalommal ily elragadtatással nyilatkoztak volna”; az utóbbi viszont azt a koncepciót szolgálja, hogy a XVIII. század végén magyarországi *Shakespeare*-kultuszról beszélni „naiv anakronizmus, a tényeket helytelenül értékelő túlzás”.⁴⁶ Mindkét gondolatmenet arra a téves feltevésre épít, hogy a kultusz meghonosításának nélkülözhetetlen előfeltétele az eredeti szövegek személyes élményen alapuló, tárgyas és tüzetes ismerete, amelynek hiánya a kultuszt megfosztja hitelétől, közvetítőjét pedig illetékességtől, sőt hatékonyságtól. A pozitivista tudományosság eszményének és tapasztalati igazolhatóságot számon kérő kritériumainak a kultuszra való ilyen alkalmazása azonban homlokegyenest ellentmond a kultusztörténeti dokumentumokból levonható lélektani tanulságnak: a homályos eredetű közvetítés a kultuszt inkább táplálja, mintsem sorvasztaná. Így hát nem kell közvetlen és alapos ismeretet tulajdonítanunk Szerdahelynek ahhoz, hogy művének előkelő helyet biztosítsunk a *Shakespeare*-kultusz meghonosításában.

Találó észrevétel, hogy a *Poesis dramatica*... megállapításainak német eredete nem csökkentette hatását, hiszen „Szerdahelyi közönsége ezt nem kutatta: sorai olvastára *Shakespeare* páratlan nagyságára eszmélt”.⁴⁷ Bár nem is bizonyítható, hogy fordításban nem olvasott valamit *Shakespeare*-től, sőt némileg valószínűbbnek látszik, hogy igen, lényegesebb körülmény a többi korabeli magyar író ismereteinek közvetettsége: mint láttuk, ők is többé-kevésbé gyatra fordításokból, eredetijükkel szabadon garázdálkodó átdolgozásokból, ezek német előadásából vagy magyar vándorszínészek egy felvonásnyi, esetleg csak jelenetnyi bemutatóiból ismerhették magasztalásuk tárgyát. Hogy Szerdahelynek hozzájuk képest mennyire nem volt szégyellni valója, azt szemléltesse itt egyetlen példa: Ányos Pál jegyzetet csatolt egy néhány évvel korábban, 1779. december 21-én Barcsay Ábrahámnak küldött verses leveléhez, kifejtvén benne, hogy Weisse *Romeó és Júliája* bizvást megérdemelte a világ elismerését, ő maga sem olvasott ennél „gyászosabb szomorú játékot”, s mivel „ezt Weisse ama híres Szakspeár anglusnak írásaiból fordította, innen kitetszik, hogy az anglus nemzet igen szomorú természettel bír, a mellybe sokat hasonlított a magyarokhoz”.⁴⁸ Weisse verziójából ma bizonyára nem próbálnánk meg

⁴⁴ BAYER József, *i. m.*, 12.

⁴⁵ SOLT Andor, *i. m.*, 11.

⁴⁶ BAYER József, *i. m.*, 13–14.; illetve SOLT Andor, *i. m.*, 10.

⁴⁷ ELEK Oszkár, *Shakespeare a magyar irodalmi köztudatban*. Magyar *Shakespeare*-tár, 1919. 81.

⁴⁸ A verses levelet és a hozzá csatolt jegyzetet lásd Ányos Pál versei. Bev. és kiad. CSÁSZÁR Elemér. Bp. 1907. 163–164., 307–308. Vö. CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál Shakespeare-ről*. Magyar *Shakespeare*-tár, 1908. 231–234.

Shakespeare hírnevét igazolni, még kevésbé nemzetjellemtani párhuzamra következtetni az angol és magyar vérmérséklet között.⁴⁹ Ráadásul amennyire nem következik Szerdahely forrásainak filológiai meggyőző kimutatásából,⁵⁰ hogy nem olvasta a drámákat, ugyanannyira következik viszont belőle, amit nem szoktak hangoztatni, hogy a Shakespeare-re vonatkozó esztétikai és filológiai szakirodalomban legalább olyan jártas volt, mint kortársai java. Messze még a nap, amikor egy Döbrentei Gábor majd egyformán jól ismeri a drámák angol szövegét és a gazdag külföldi szakirodalmat!⁵¹

Egyelőre az is méltánylandó, hogy másodkézből vett adatait Szerdahely saját vagy *sajátjául vállalt* kommentárokkal látta el, amelyek a kultusz közvetítőjének állásfoglalásaiként hatottak, s az olvasókat a különböző kultikus jelenségekre adandó reagálás finom változataival is megismertették. Előfordul, hogy a kivételes jelenségnek kijáró tisztelet megérdemelt voltára utal, s átvételére ösztönöz: „William Shakespeare-t nemcsak saját polgártársai, de mi is a természet csodájának tekinthetjük”. Máskor e magatartás átvételét mintegy az elkerülhetetlenbe való bölcs beletörődés jegyében jósolja meg. Olykor csipetnyi kételyt vegyít a számára alighanem túl mitikusnak hangzó életrajzi hagyomány közvetítésébe: „Ha igaz az, amit Farmer és mások állítanak, hogy ti. Shakespeare nem volt felvértezve sem az ókori nyelvek ismeretével, sem a különféle tudományokkal, minden bizonnyal csodához hasonlóan kell tekinteni azt, hogy a természet vezéreltetével és pártfogásával a tragédia kiválóságának olyan fokára jutott el, amellyel versenyre kell kelniük a legmagasabb műveltségű férfiaknak s a legnagyobb költőknek is.”⁵² Még a némileg talán kijózanításnak szánt utóbbi mondat is inkább táplálja, mintsem csírájában elfojtaná a csodával határos tanulatlan zseni mítoszát, amelyet később Angliában szakavatott monográfiák sora sem lesz képes eloszlatni, s cáfolatai ellenére mindmáig tartja magát.⁵³ A mondatot bevezető *ha igaz* („Si ita est”) nemcsak csöppnyi kételkedést fejez ki, hanem legalább annyira azt is tudatosítja olvasójában, hogy a közvetítő sem megerősíteni, sem cáfolni nem képes a több külföldi tekintély által hangoztatott állítást. A legendaképződés zavartalanságát ennyi máris biztosíthatta, sőt ennél kevesebb is megtette volna, hiszen olykor egy-egy *azt rebesgetik* is elegendő. Ráadásul a kiinduló tétel e feltételes érvényben hagyása után Szerdahely kifejezetten jóváhagyja a következtetés logikájának épségét: *ha igaz a külföldi tekintélyek premisszája, biztosítja olvasóit, akkor okvetlenül igaz végkövetkeztetésük is, hiszen számottevő műveltség nélkül a legműveltebb költőket is megszégyenítő tragédiákat írni „bizonyosan csodához hasonló dolog” („sane miraculo simile”)! Az esztétika tanára beavatóként mintegy előjátéksza, s ezzel (megnyugtatóképpen) természetesen nyilvánítja a kultusz jelenségeinek első megtapasztalásakor várható érzelmek skáláját, a furcsálkodó meglepetéstől és motoszkaló kételytől kezdve az eleinte*

⁴⁹ Vö. CSÁSZÁR Elemér, *i. m.*, 234.

⁵⁰ Vö. JÁNOSI Béla, *i. m.*, 51–52.

⁵¹ Vö. FERENCZI Zoltán, *Döbrentei első Macbeth-fordításáról*. Magyar Shakespeare-tár, 1915. 286–291.; FERENCZI Zoltán, *Döbrentei második Macbeth-fordítása*. Magyar Shakespeare-tár, 1916. 112–130.; FERENCZI Zoltán, *Hamlet „Lenni vagy nem lenni” monológiájának fordítása Döbrentei Gábortól*. Magyar Shakespeare-tár, 1918. 303–306.

⁵² MALLER Sándor–Ruttkay Kálmán (szerk.), *i. m.*, 56.

⁵³ Vö. JONES, Emrys, *i. m.*, 3.

félénkségből származó behódolásig, majd meggyőződésből vállalt csatlakozásig, végül a kultusznak új híveket térítő buzgalom rábeszélő érvelésének lelki beállítódásáig. Ezzel Szerdahely alighanem hathatósabban járult hozzá a kultikus tisztelet elfogadtatásához, mint ha a művek eredeti szövegét elemezve csupán a maga elismerő irodalomkritikai véleményét közölte volna, a fogadtatástörténeti és befogadáslélektani dimenziók érzékel-
tetése nélkül.

III. A „pallérozás” programja. Beavatás a szertartásokba. Kultusz és kultúra

Azok a folyóiratcikkek, amelyekben a XVIII. század végén Shakespeare neve felbuk-
kant, legalább annyira igyekeztek angliai kultuszának szertartásaival s azok üdvösnek ítélt
kulturális hatásaival megismertetni olvasóikat, mint amennyire Shakespeare életéről és
műveiről szóltak. Tanulmányként végül rendszerint e szertartások meghonosítását szorgal-
mazták, elárulván az ismeretterjesztés igyekezetében kezdettől ott lappangó *térítés* szán-
dékát. Mindebben főként két, egymást támogató lap jeleskedett, a Péczeli József Komá-
romban megjelenő *Mindenes Gyűjteménye* (1789–1792), valamint a Görög Demeter és
Kerekes Sámuel szerkesztésében Bécsben megjelenő *Hadi és más nevezetes történetek*
(1789–1791). Célkitűzésüket tekintve mindkettő a magyar nyelv, ezáltal az irodalom,
azon keresztül meg a nemzet (mint mondani szerették:) „pallérozásán” buzgólkodott,
s eközben vállalva igyekeztek előmozdítani az írók és tudósok társadalmi megbecsülésé-
nek ügyét. E kettős program érdekében hivatkoztak az angol kulturális élet mintaképül
állítható szokásaira, köztük a Shakespeare-tisztelet rítusaira. Egy elismerten művelt nyelv
és felvilágosodott nemzet példájának követésére ösztökéltek akár a szigetország ember-
baráti intézményeiről, akár újságjai irigylésre méltó választékáról, írói és tudósai meg-
becsüléséről, akár a Shakespeare-kultusz első pillantásra meglepő szertartásairól ejtettek
szót. Mi több, programjuk terjesztéséhez az írók tiszteletének éppen legszélsőségesebb
példái jelenthették a végső és legnyomatékosabb érvet: lám, az egész művelt világ által
csodált ánglusok mikre nem ragadtatják magukat, amikor első számú tollforgatójuk iránti
érzelmeikhez akarják megtalálni a méltó formát! A „pallérozás” célkitűzésétől az angol
Shakespeare-tisztelet megnyilvánulásainak népszerűsítéséig hézagmentesen összefüggő
gondolatmenetet, a két szövetséges lap felvilágosító küzdelmeinek érvelési stratégiáját
és taktikáját érdemes saját megfogalmazásukban is felidézni, mert e dokumentumokból
nemcsak a Shakespeare-kultuszba való beavatás sajtó általi változatára derül fény, hanem
azt is szemléltetik, hogy e beavatással milyen átfogóbb korabeli célokat akartak szolgálni
a kultusz térítői, azaz mi volt a *missziójuk*, amelynek teljesítéséhez mintegy kapóra jöttek
a drámaírójukért rajongó angolok viselt dolgairól összegyűjthető és közkinccsé tehető
csudálatos hírek.

A *Mindenes Gyűjteménynek* már programcikke azt tervezgeti, hogy ha elérnék a 900
vagy 1000 előfizetőt, a haszonból évenként 1000 tallért fordítanának „a’ magyar literatu-
ra virágoztatására”, oly módon, hogy alaptőkéül átengednék „a’ nyelv pallérozására fel-
állítandó kis társaságnak”. Az előfizetésre buzdítás másik érve ugyanitt arról tanúskodik,
hogy a szerkesztő Péczeli József és munkatársai (Perlaki Dávid és Mindszenti Sámuel)
nemzetmegőrző jelentőséget tulajdonítottak e nyelvművelő társaságnak: „Nosza azért

nemes hazafiak! valakiknek ereikben még magyar vér csergedez, ne engedjük, hogy a' mi restségünk s hidegségünk miatt a' mi szép nyelvünk, 's azzal együtt, híres nemzetünk emlékezete eltöröltessék."⁵⁴ A nyelv pallérozása tehát jót tesz az irodalomnak, s a sajtótermékek pártolása megóvja a magyar nyelvet és vele a nemzetet a feledésbe sülyedéstől. E gondolatokban valamennyire máris kitapintható az 1780 körül fellépő, zömében nem nemesi származású irodalmi nemzedék ideológiájának csírája. Az 1780-as évek új értelmisége ugyanis, mint egy tanulmány nemrég meggyőzően kimutatta, a nemzeti nyelvben elsősorban már nem a tudományok nélkülözhetetlen szerszámát, s ezzel a közboldogság eszközét látta, mint Bessenyei György és hívei, hanem a nemzeti lét ismervét és biztosítékát: kiművelése eszerint előfeltétele a nagy irodalomnak, amely azután a nemzet dicsőségét öregbíti, elhanyagolása viszont a nemzet pusztulásával fenyeget; azaz nyelv és irodalom ügye a dicsőség vagy halál drámai ellentétével mozgósít arra az immár pennával vívandó harcra, amit a nemesi múlt még karddal vívott meg.⁵⁵

A pallérozás igyekezete ugyanakkor Bessenyei programját is folytatja, s a két, egymást segítő lap (az egyik folyóirat, a másik újság) ilyen szellemben veszi ki belőle a részét. „Mind a' Mindenés Gyűjteménynek, mind a' Hadi-történeteknek érdemes Írójik a' mint látszik fő tzélül tették magoknak a' Könyveknek", és azoknak olvasások által leendő Nyelvünk' 's Nemzetünk' pallérozását; mely sok Leveleikben található betses tudósításaikból, tanáts-adásaikból, és ezen végre öszve keresett ösztönző nyomos példáikból világos" — írja jogos önérettel a *Mindenés Gyűjtemény* 1789. december 19-én.⁵⁶ Cikkét olvashatunk előbb „a' Nyelv és Nemzet pallérozásának, és ki-mívelésének alsóbb léptsőiről", majd egy másikat, amely „a' felsőbb grádsokra" világít.⁵⁷ Egy eszme-futtatás, aminek már címe is az irodalom serkentésének módozatain töpreng (*Hogy kell az Írókban a' vetélkedést felgerjeszteni?*), először arra hivatkozik, hogy híres költőiket a rómaiak borostyánkoszorúval ékesítve vitték a Capitoliumba, ami „szint olyan nagy ditsőségekre szolgált a' Minerva' Táborában viaskodóknak, mint a' pompa a' győzödelmeskedő Hadi Vezéreknek". Később megváltoztak a becsvágyat felszító eszközök, folytatja a cikk, ugyanis „a' mint a' megvilágosodás terjedett Európában, állítottak-fel sok féle Tüdös Társaságok a' nyelvnek pallérozására, Litteraturának, mesterségeknek, szántasnak [!] 's gazdaságnak elébb mozdításokra", s azóta e gombamód szaporodó társaságok évenként kitűzött pályadíja ösztökél „a' leg-tökéletesebb munkáknak készítésekre!" A cikkíró ezután elismerő örömmel számol be arról, hogy e példák itthon is követőkre találtak: az év (1789) elején egy „nagy lelkű Hazafi" harminc aranyat ígért annak, aki magyarul megírja a „leg-jobb *Psychológiát*, vagy a' lélek természetéről tanító *Könyvetskét*", ugyanakkor a „Hadi Történeteknek nemes szívű Írójik is 20. arany jutalom pénzt tettek-fel annak, a' ki született nyelvünkön leg-jobb *Grammaticát* fog írni". Mint az ilyen közönség-nevelő célzatú beszámolók általában, s majd a Shakespeare-tiszteletről közölt tudósítások,

⁵⁴ Mindenés Gyűjtemény, 1789. I. negyed. 4–6.

⁵⁵ BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)* ItK, 1984. 558–577.

⁵⁶ Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. XXIII. Levél. 353.

⁵⁷ Mindenés Gyűjtemény, 1790. III. negyed. XXV. Levél. 394–395. Az alsóbb lépcsőkről szóló cikk a II. negyed XXIII. Levelében jelent meg.

végül ez a cikk is pártolásra és követésre mozgósít: „Illendő hogy ezen jó szívű Hazafijaknak hasznos igyekezeteket mindnyájan boldogítsuk. – Sőt bár Fő Nemeseink között az ilyennek sok követők találatnának!!!”⁵⁸

Ez az írás még általában a művelt Európára, s azon belül főként a „Frantzia, Anglia, 's Német Országokban” tapasztalható kulturális fejlődés intézményi serkentőszereire hívja fel a figyelmet; az első számú, bár persze nem egyedüli példakép azonban egyre inkább Anglia, s marad is mostantól sokáig, az egész reformkoron át, sőt a reformkorban ott tapasztalatot gyűjtő fiatalabb nemzedék jóvoltából nagyrészt a XIX. század közepéig, s több vonatkozásban egész a kiegyezésig. Már Bessenyei, a *Magyarság* (1778) írásakor, az „anglus” nyelvet választotta a magyar nyelvűművelés lelkesítő mintaképeül: a középkorban még „gyengébb volt sokkal, mint most a magyar”, írói és tudósi jóvoltából mégis olyan „fényes” és „mély” lett, hogy hozzá „egy nyelv sem hasonlíthat már e részbe”, és méltán csodálhatjuk „benne *Miltont, Sakespear, Jungot, Poppét*”.⁵⁹ Szinte elérhetetlen magasságban lebegő eszményként jelenik meg Anglia Kármán Józsefnek, *A nemzet csinosodása* című értekezésében (1794). „Vagy lesz-e Pannoniából valaha Albion? Támadnak-e Newton, Locke, Shakespeare és Miltonok itt is mi közöttünk – akik . . . félre, vakmerő álom, amely ámitó képeiddel csalogatsz.”⁶⁰ Mélyen jellemző azonban Péczeliék körére, hogy mit állítanak példaképekül az angol társadalom intézményeiből és szokásrendjéből. Az *Anglusokról némely Jegyzések* című cikk (1789) szerint főként három dologból lehet megítélni, hogy „mennyire mentek légyen az Ánglusok a' tudományokban, jó ízlésben [!] 's emberi szeretetben”: emberbaráti intézményeikből, közművelődésük színvonalából és az értelmiség anyagi és erkölcsi elismeréséből.⁶¹

Az elsőként említett „*Sociétásokból*” néhányat ismertet: az életmentő *Humane Society* működését, a szegény betegeket ingyen gyógyító *Kent Dispensary* tevékenységét, a nincstelen szülő nőkre orvossággal és élelemmel gondot viselő *Lying in Charity* szervezetét, valamint a kisebb adóssággért bebörtönöztek kiszabadítására alakult újabb keletű társaságot. A tudósítás második része közművelődés és olvasási kultúra összefüggésére mutat követendő példát. „Még a' köz-nép is világosabban [!] lát Ángliában mint másutt a' nemezebb rendek, mellyet tsinál a' sok jó könyveknek 's újságnak olvasása.” Csupán Londonban nyolcvanhárom féle újságot nyomtatnak naponta, némely újságíró szava tíz-tizenkét-ezer olvasóhoz jut el; az irigylésre méltó adatok sorát alighanem a legnyomatékosabb zárja: még a halaskofák is újsággal kezükben kezdik napjaikat a piacon, megtárgyalván a legújabb parlamenti fejleményeket! Mindezek összefüggését a tudati fejlettséggel magától értetődő evidenciaként sugallja a szónoki kérdés: „Hogy ne vólna ott megvilágosodás, a' hol ennyire megy az olvasás szeretete?” Végül, de nem utolsósorban, a harmadik rész az írástudó ottani helyzetével példálózik. „Ha valamely Könyv-író szép munkát botsát ki

⁵⁸ Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. VIII. Levél. 127–128.

⁵⁹ BESSENYEI György, *Magyarság*. in *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte SZAU- DER József. Bp. 1953. 197.

⁶⁰ KÁRMÁN József, *A nemzet csinosodása*. in *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából*. I–II. Szerk. MEZEI Márta és SZUROMI Lajos. Bp. 1982. I. köt. 354.

⁶¹ (Névtelen), *Az Anglusokról némely Jegyzések*. Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. II. Levél. 28–30.

Ángliában, nem csak betsültre kap, hanem holtig való élelmét megkeresi véle.” Hugh Blair prédikációinak kinyomtatásakor például a szerző eleve szép honoráriumot kapott, majd esztendő múltán a kiadó önként részesítette a haszonból; Alexander Pope *Iliász*-fordítása tiszta bevételként „száz ötven ezer Rforintokat” hozott a költőnek, s e tekintélyes summán kívül „oly nagy betsületet nyert általa, hogy sok Lordok ’s még a’ Valliai Printz is gyakran elment látogatására”.⁶²

Az utóbbi mozzanat, amely a velszi herceg rokonszenvét kiérdemlő szellemi munkásra irányítja a figyelmet, a hazai értelmiség öntudatának és presztízsének növelésén kívül nyilván a magyar arisztokrácia megnyerésére is törekedett, aminthogy az utóbbit más cikkek is igyekeztek figyelmeztetni, szelíd vagy erélyes korholással, a *noblesse oblige* elvére. Az 1789-es évfolyam ugyanazon számában, amely az angolokról szóló „Jegyzések”-et közölte, egy másik írás megállapítja, hogy egyetlen ország sem rendelkezik nagyobb lélekszámú és vagyonú nemességgel, mint Magyarország (néhány hercegi, 97 grófi, 87 bárói és több ezer nemesi família), ám közülük sokan „nyelvünk’ gyarapítása végett sajnálnak egy két forintot a’ Magyar Könyvekért, mikor a’ kopókért, ’s agarakért aranyakat adnak: nem gondolván-meg, hogy nemzetünk’ ditsőssége all [!] főképpen nyelvünk’ virágzásában, nyelvünk pedig nem virágozhat, hanemha jó könyvek irattatnak rajta”. Mi több, méltatlankodik keserűen a cikkíró, e nemesek közt akadnak, akik nemcsak a nyelv és irodalom pártolásából nem veszik ki részüket „tehetségek szerént”, hanem egyenesen „el-nyomni” igyekeznek az éppen megindult nyelvi és irodalmi fejlődést; nem átalják „a’ Haza’ tsalásának” nevezni könyvek írását és fordítását. „Ugyan mit ítélnének nemzetünkről az Ánglusok ’s Frantziák, ha ezt meg-hallanák!”⁶³

Ilyen eszmefuttatások során vagy tőzsomszédságában bukkan föl Shakespeare neve és angliai kultuszának híre. Olyan *kulturális* misszió teljesítése érdekében hivatkoznak tehát ösztönző például a *kultuszra* is, amely a magyar nyelv és nemzet „pallérozását”, irodalma serkentését, szerényebb sorból jött új értelmiségi rétegének társadalmi elismertetését és kiváltságosainak hathatósabb irodalompártolását tűzte ki céljául, amihez meg a fejlettebb nyugati, elsősorban angol művelődési intézmények és szokások meghonosítása látszott célszerű eszköznek. Először az angol kulturálódási igény és Shakespeare-tisztelet összefüggéséről tudósítanak. 1790 III. negyedében például a *Mindenes Gyűjtemény* rövid s ezért olcsón árusítható könyvek kiadását sürgeti, mert a franciák és angolok is ilyenek révén szerették meg az olvasást másfél századdal azelőtt, most viszont a köznép is igyekszik megvásárolni akár a legdrágább köteteket. „Az el-múlt esztendőben *Schakespear*-nak [!] egy pompás nyomtatása botsáttatott elő fizetésre, ’s többen találtattak tiz ezer előre fizetőknél Ángliában; noha az előre fizetés egy egy személytől több volt tizen egy száz R. forintnál.” Aki esetleg ennyiből nem értené meg a tanulságot, annak számára akkurátusan levonják, szinte az orra alá dörgölik: „Bezzeg az Ánglus szereti igazán a’ maga nyelvét, ’s Nemzeti ditsőségét!”⁶⁴

⁶² *Uo.*, 28–30.

⁶³ *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. II. negyed. II. Levél. 20–21.

⁶⁴ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. III. negyed. XXIII. Levél. 365–368.

Ugyanez év IV. negyedében immár nem a könyvkiadás, előfizetési rendszer, olvasási szokások és belső igényné lett kulturálódás összefüggésrendjében jelenik meg Shakespeare tiszteletének angol példája, hanem a szellem emberének holta utáni megbecsülésével kapcsolatban: a nagy írók és tudósok emlékműveinek méltatásakor. A *Nagy embereknek temető helyek Westminster templomában Londonban* című beszámoló megint több egy merőben ismeretterjesztő tudósításnál: ez is példaképet állít, tanulságot von le, és követésre sarkall. A templom ugyan építészetiileg is egyike a legszebbeknek a világon, elsősorban mégis azért szolgál rá a dicsőségre, hogy „sok Nagy embereknek” található itt „Monumentumaik, vagy emlékeztető oszlopaik”, mégpedig nem csupán az ide temetett királyoké, hanem más, többek közt szellemi nagyságoké is, „a' kiket a' Nemzet méltóknak ítél e' tisztességre, és az ő emlékezetekre oszlopot szentel”. Akár külföldi lapból vették át a cikket, akár saját munka, elismerő szuperlatívuszaival bizonyosan egyetértettek; fő témája: a szellemi munkával szerzett érdem megbecsülése szívügye volt Péczeli körének. Nyilván eszményeik megvalósulásának látványa készíteti őket annak kimondására vagy saját véleményül vállalására, hogy soha egyetlen „hely nagyobb bámúlást és tiszteletet nem gerjeszthet a' figyelmetes nézőben”, mint e templom, ahol különösen „a' Tanuló ember” érezheti otthon magát, hiszen bárhová tekint, nagy elődökre bukkan, akik haláluk után „itt a' márvány kövek által tétetettek halhatatlanokká”. A beszámoló nem elégszik meg azzal, hogy ünnepli a szellem embereinek egy sorba kerülését az arisztokráciával, hanem vakmerően arra is céloz, hogy jobban megérdemlik a panteonba kerülést, mint számos koronás fő. Miniszterek, hadvezérek és admirálisok társaságában filozófusok, költők, tudósok és hírneves „Mesteremberek” emlékoszlopai állnak itt, ugyanis az angolok, ez „a' bölts Nép, nem tsak a' Generálisokat, 's győződelmeskedő Királyokat szokta meg-tisztelni, a' kik még ezzel meg nem érdemlik, hogy Nagy embereknek neveztesse; hanem azokat tartja Nagy-embereknek, a' kik nem a' vak szeretse, hanem az ő ritka elméjük 's fáradhatatlan munkásságok által az egész emberi Nemzetet boldogították”. Az itt nyugvó királyok közül soknak nincs emlékoszlopa, Newtoné viszont a legszebb helyre került, s jeles külföldieknek, például Händelnek is jutott emlékmű. „Ama halhatatlan *Shakespeare*-nak oszlopára nints téve fellyül írás, akarván mintegy az Ánglusok jelenteni, hogy ez a' Nagy ember minden dítséretnek felette vagyon.” Csak saját művei egyikéből, „mellyet Szél-vésznek nevezett”, metszettek rá néhány sort minden földi dolgok múlandóságáról. Anna királynő idejében a parlament évenként 4000 sterlinget utalt ki e templom gondozására, teszi még hozzá a cikkíró, elmerengve azon, hogy az ókori görögöktől fogva egy nemzetnek sem volt annyi nagy embere, mint az angoloknak, „de más felől egy Nemzet is a' Hazának hasznára született bölts Férfijakat úgy meg nem tiszteli mint Anglia”.⁶⁵

A legkülönbözőbb angol kulturális intézmények és szokások bemutatása során honosítják meg tehát a gondolatot, hogy nagy írók tiszteletére oszlopot lehet állítani, s ez vezet majd a jelesebb magyar íróknak állítandó emlékoszlopok szorgalmazásához. Mivel az ilyen emlékoszlopok költségének előteremtésével, elkészítésükkel, s főként megilletődött fölkeresésükkel az elhunyt nagyság emlékét akarták ápolni, egy lépéssel közelebb kerülünk a szorosabban véve kultikus szertartások világához, mint amennyire a könyvkultúra

⁶⁵ Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. VIII. Levél. 114–119.

meghonosításának igyekezete jutott, bármennyire igénybe veszi majd az utóbbi az irodalompartolásnak mint a haza oltárára letett áldozatnak (kultikus analógiára épülő) metaforáját. Még az emlékoszlop gondolatánál is közelebb jut az irodalmi kultusz rituáléjának leglényegesebb elemeihez a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évi IV. negyedének XIII. levele, „Pünköst Havának 15. Napján”: kétrészes cikket közöl *Shakespeare-nak Jubileuma* címmel, amely a drámaíró életének és művészetének tömör bemutatásától az első nagyszabású emlékünnepeinek leírásán át jut el az irodalompartolásra való buzdításig.

Életrajzként itt alig kapunk többet annál, hogy „ez a’ Nagy Poéta Shakespeare” 1564-ben Stratfordban született, s 1616-ban hunyt el; e két adat közé azonban az életmű értékelésének és korabeli fogadtatásának olyan jellemzése kerül, amely csaknem bizonyossá teszi, hogy a cikket Péczeli írta. Voltaire *Essay sur la Poesie epique*-jének fordítását ugyan csak két év múlva, 1792-ben teszi közzé, a *Henriás* második kiadásában, a sokak által várt és sürgetett új kiadást azonban (részben föntebb idézett) saját nyilatkozata szerint már 1788-ban megjelentethette volna, s csak a rivális fordító, Szilágyi Sámuel iránti előzékenységből tartotta vissza; ezért valószínű, hogy a Shakespeare-jubileumról szóló cikk idején az *Essay* fordítása vagy készen volt, vagy éppen dolgozott rajta, de mindenképpen ismernie kellett. A cikk szerzőjének azonosításához ez azért nyújt támpontot, mert a shakespeare-i életmű megítélésekor a neoklasszicista normák megsértéséért kárptólt szépségeket az *Essay* érvelésmódjára, sőt szóhasználatára emlékeztetően méltatja. „Sok remek munkákat dolgozott az Ánglusoknak gyönyörködtetésekre, mellyekben ha a’ teátrumnak reguláját nem követte is, de ezen hibát az ő képzelődésének elevevességével, és követhetetlen szépségekkel ki-pótolta.”⁶⁶ Még inkább árulkodó jel, hogy a Shakespeare-drámákon furcsálkodó Voltaire híres kifejezését („monstres en tragédie”), amelyet később erőlyesen, de nem alaptalanul fordítanak „szörnyszülött tragédiák”-nak,⁶⁷ e cikk az *Essay* fordításával feltűnően hasonló módon szelídíti meg, finom apológiával elbillentve kifogás és elismerés egyensúlyát az utóbbi felé. Az *Essay* Péczelitől származó fordítása szerint Shakespeare „darabjai valóságos tsudák a’ Szomorú-játékokban”,⁶⁸ s részben alighanem erre utal a szóban forgó cikk általánosabb fogadtatástörténeti összefoglalója: „Sokan nevezik az ő Szomorú-játékait tsudálatos monstrumoknak, mellyekben a’ sok képtelenségek ’s rendeletlenségek között találkozik az olvasó egészen meg-lelkesítetett Scénákra, fel-emelkedett gondolatokra, és szívre ható nemes érzésekre.” E Voltaire-hatásra utaló szövegbeli hasonlóságok mellett legalább ennyire elárulja Péczelit, hogy a Shakespeare korabeli elismerés tanulságaként példának állítja az értelmiség munkával szerzett érdemeinek felsőbb körök általi megbecsülését, egyúttal ezzel is meg akarván nyerni a nemesseget író és irodalom partolásának. Shakespeare-t megtisztelték „már életében, Ersébeth Királyné, I-ső Jakab Király és sok Ángliai Lordok, a’ kik az Ángliai Literáturát böldegítani akarták. A’ többek között egy Lord ezer sterlinget küldött néki egy nap ajándékba. Ez más Országban mesének tetszik; a’ mi Ángliában valósággal meg-esik, a’ hol az érdemet

⁶⁶Mindenes Gyűjtemény, 1790. IV. negyed. XIII. Levél. 206–207.

⁶⁷GULYÁS Pál, *Voltaire és Shakespeare*. Magyar Shakespeare-tár, 1910. 30.

⁶⁸*Henriás* ... 2. kiad. Győr, 1792. 229–291.

meg-betsülük 's meg is jutalmaztatják.”⁶⁹ Az első bekezdés végére félreérthetetlenül kitetszik tehát az angol Shakespeare-tisztelet bemutatásának Péczeli körére jellemző célzata: felhívás a magyar irodalom pártolására s a szerényebb sorból jött szellemi munkás kiváló teljesítményének erkölcsi és anyagi elismerésére. A korabeli olvasónak máris éreznie kellett, hogy az angolok Shakespeare-ünnepének ezt követő leírása, melynek már címe is vallási képzettársításokat kelthetett föl, minden esetleges furcsasága ellenére követendő minta akar lenni, a cikkíró támogatását élvezi, s mindenki helyeslésére számít.

Ilyen előkészítés után szentel a cikk hosszú oldalakat, alighanem külföldi forrásból, a *Jubileum* részletező leírásának, nem mulasztva el egyetlen alkalmat sem az osztálykorlátokon felülemelkedő érdem példának megörökítésére. „Ama híres Komédiás *Garrick*, a' ki olly nagy betsületet szerzett magának egész Angliában, hogy a' Lordokkal 's Hertzegekkel együtt társalkodott”, kezdi az emlékünnepelelő történetét, „eggy közönséges Jubileumot vagy Innep napot szentelt ennek a' halhatatlan Poétának meg-tisztelesére 1769-ben, a' Nyár' közepén *Stratfordban*, az ő születésének helyében.” David Garrick a sajtó útján meghívta Anglia „minden Fő-embereit 's érzékeny Lakosait... erre a' Nemzeti Innep napra”, úgyhogy az odaözönlő vendégek el sem fértek a városban, sátrakat vertek a mezőn, ezrével háltak kocsjaikban, sőt a szabad ég alatt. Ettől kezdve azonban nem az emlékünnepelelőt írja le a cikk, hanem azt a másfél órányi színjátékot, amelyet Garrick a nagy esemény emlékére írt, s adatott elő a következő színházi évadban, említve vagy megelevenítve számos valódi és képzelt epizódját, köztük vallási szimbolikát sejtető szertartásokat.

Miután a nézőket kellőképpen előkészítette a jubileum napján megesett történeteket felidéző színpadi párbeszéd, „meg-jelentek hirtelen a' teátrumon számos emberek, kik a' Shakespear' emlékezetére egynéhány verseket énekeltek; bort ittak egy fa pohárból, melyet a' Statfordi [!] Magistrátus abból az eperj fából készítetett, melyet Shakespear a' maga háza előtt tulajdon kezével plántált. Ezt el-beszélltték a' parasztnok egymásnak, és a' pohár eránt nagy tiszteletet mutattak.”⁷⁰ A korabeli olvasó e pár sorból olyan ritusról értesült, amelynek szakrális ősmintája az eucharisztiahoz hasonló, vallási szimbolikájú étkezés lehetett, noha ezúttal nem az eucharisztiaiban szereplő bor számított elsősorban a vallásalapító átlényegülésének, hanem a pohár: fájának egykor saját kezűleg adott életet. A rítus intézményes jóváhagyását, sőt támogatását tudatosíthatta az olvasókban, hogy a *Mindenes Gyűjteményben* példamutatóan felvilágosodottnak dicsért ánglus nemzet egy tekintélyes testülete: a stratfordi magisztrátus készítette e poharat éppen *abból* a fából. Mágikus lélektanát tekintve az eperfából faragott pohárnak az érintésen alapuló átvitel és a tárgyban való szellemi továbbélés öntudatlan feltételezésével tulajdoníthattak kiemelt jelentőséget, s tisztelhettek benne egy fontos szertartás kellékét; a magyar olvasóban is kiválthatta ezt a képzettársítást a Shakespeare „tulajdon kezével plántált” fa emlegetése. Ehhez szintén ereklyévé avató mozzanat járult: e fa a költő háza előtt állt, tehát szűkebb környezetéhez tartozott; ez a körülmény máskor önmagában elég lehet ahhoz, hogy egy tárgy magasztos relikviaként keljen új életre. Mindezt tovább erősítette

⁶⁹ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. XIII. Levél. 207.

⁷⁰ Uo., 207–208.

az idézetünk utolsó mondatában finoman érzékeltetett legendaképződés: a parasztok szájról szájra adták a pohár előtörténetét, amely nagy tiszteletre hangolta őket iránta. Akár tudatosodott a korabeli olvasóban, akár nem, mindenképp hatott rá, hogy eszerint a magisztrátustól kezdve a lordokkal s hercegekkel társalkodó híres színészen és társain át egészen az egyszerű népig az angol társadalom szinte teljes keresztmetszete képviselteti magát nagy írójuk emlékének szertartásos ápolásánál: egyiknek sem volt megszegyenítően alacsony vagy elérhetetlenül magas, hogy közösen vegyék ki belőle a részüket.

A cikk ezután Garrick színjátékának talán legnagyobb látványosságát ismertette: a kosztümös felvonulást. A megváltozott színpadkép a stratfordi piacot mutatta, a toronnyal, amelynek harangja megkondult, s „hangjára a’ rendes Jászó-személyeken kívül sok egyéb emberek is bé-gyűjtettek a’ Jászó-helyre”, mígnem elkezdődhetett „az a’ pompás Processio, mellyhez hasonló soha a’ Világban semmi-féle teátrumon nem láttatott”. A Shakespeare-kultuszba való beavatás szempontjából nagyon fontos, hogy a cikk egy elsősorban vallási jelentésű szóval jelöli az eseményt: *processzió*nak nevezi, amely ugyan jelenthetett ünnepélyes világi felvonulást is, főként mégis az egyházi körmenetet, vagy (tágabban:) egy vallási jellegű felvonulás képzettársítását válthatta ki olvasóiból. Ezt a fogalmi várakozást azután a sajátos szertartásvilágú, de átderengő vallási analógiákban gazdag esemény leírása minden bizonnyal igazolta. Megtudhatták belőle, hogy előbb táncosok, majd virágokat hintő himfák jelentek meg, utánuk „el-jöttek ennek a’ Nagy Poétának minden Vig-játékjai”, mégpedig főbb szereplőkkel képviseltetve, akik „Processióban mentek a’ zászlók után, mellyekre a’ Vig-játéknak neve arany betűkkel fel volt varrva”. Ezt követte maga Thália, pompás diadalszekéren, majd „a’ Múzsák, Vénus, a’ Gráziák, a’ Nimfák, Driadések, Faunusok, ’s egyebek, a’ kik Shakespeárnak ki-faragott ’s előttök vitetett képét éneklésekkel követték”. Utánuk vonultak be a költő „Szomorú-játékjai, mindenik az ő zászlójával és Hirmondójával”, a főszereplők jellemző kellékükkel, sőt díszletükkel együtt (például „a’ Júlia sír-halma titkos machinák által észre-vehetetlenül mindég előre-taszított”), végül újabb diadalszekér gördült be, „mellyet a’ leg-nagyobb Vitézek húztak, ’s mellyben állt egy gyönyörűséges Szűznek képében Melpoméne, egy hegyes dárdát tartván jobb kezében”. E mitológiai alakokból és Shakespeare teremtményeiből gondosan megkomponált processzió látványa, amelyet az olvasó könnyen elképzelhett a szemléletes leírás nyomán, idáig még legalább annyira emlékeztetett valamilyen klasszikus ókori diadalmenetre, mint vallási ünnepelésformára, ám ekkor egy megint klasszikus reminiscenciákat idéző, de már egyértelműbben vallási jellegű élőkép következett, zárójeleneteként „ennek az örökké emlékezetes Jubileumnak”. A díszlet most „a’ halhatatlanság’ templomát” ábrázolta, s „a’ Nagy Poétának remekjei által látszható rajzolatokban láttattattak a’ templomnak óltarán”. Középen, mint megtudjuk, Shakespeare emlékoszlopa magasodott, „abban a’ nagyságban ’s formában, a’ mellyben áll az a’ Westmünster templomában”. (Az utóbbi utalást talán abban a tudatban szánta a cikkíró szemléltető hasonlatképpen, hogy az olvasó emlékszik a lap nemrég közölt beszámolójára a Westminster művészeknek és tudósoknak szentelt emlékműveiről; a szellemi ember tiszteletének megnyilvánulási formáit magasztaló írások ilyen egymásra utalása és összeillése tervszerű és átfogó programot sejtet.) A gráciák és nimfák az emlékoszlop köré sereglettek, s végezetül „ezt az Ánglus Népek el-felejtethetlen Poétáját sok víg danlások és tántzolások között meg-koszorúzták”.⁷¹ Ahogy a költő ültette fából

készült pohár körbeadását, s borának közös megízlelését az *eucharisztia* világi személyre áttevődött változatának gyaníthatjuk (egy későbbi beszámoló, 1826-ban, e pohár szerepét egyenesen a *szentség*hez fogja hasonlítani⁷²), a színpompás felvonulást meg vallási képzettársítással maga a cikk nevezte *processzió*nak, most a halhatatlanság templomában lezajlott koszorúzást tekinthetjük (később így is nevezik⁷³:) Shakespeare *apoteózis*ának. Külön-külön bármelyik esetben elkerülhette volna az olvasó figyelmét, hogy szakrális jelképű szertartás tevődik át a világi szférába, e három rítus együtteséből azonban valamenynyire tudatosulnia kellett benne, hogy vallási tiszteletformák módosult továbbélésének lett tanúja az irodalmi életben. E jelenségek együtteséből aligha a szekularizáció folyamatának sodrását érzékelhette, miként nekünk sem szabad csupán a felvilágosodás egyirányúnak elképzelt világiasító áramlatát látni bennük. A szakrális tiszteletére szolgáló rítusok ehhez hasonló profanizálása ugyanis egyúttal a profán szférájának megszentelése is, amely az irodalom világát az átvett szertartások lappangó utalásai révén szakrális dimenzióval gazdagítja. A korabeli olvasó e kétirányú kölcsönhatásból alighanem inkább az utóbbi tendenciára neszelt föl, s ebből vonta le a tanulságot: szeretett költőjüket az angolok tehát a szakrálisnak kijáró tisztelet szertartásaival dicsőítik, s az ottani tekintélyek és a hazai tudósítók szerint ez láthatólag így is van rendjén.

A cikk végezetül, még mindig a példaképpül állítás gesztusával, áttekinti a stratfordi emlékünnepegy óta eltelt két évtized Shakespeare-tiszteletének megnyilvánulásait s Garrick színjátékának utóéletét. Jóllehet a szigetország azelőtt is reverenciával viseltetett nagy drámaírója iránt, az emlékünnepegy óta „olgy nagy tiszteletet mutatnak az Ánglusok Shakespearehoz, hogy annak nints semmi határa”. Utcákat, fogadókat, kávéházakat neveznek el róla; otthonokban díszleg a képmása; csapszékben parasztek éneklík dicséretét. Garrick „Jubileumja” hatalmas színházi sikert aratott: egy évadban 97 előadást ért meg, s egy „bölts Utazó, a’ ki akkor Londonban mulatott, azt írja, hogy ő huszon nyóltzszor látta egymás után, de mindenkor olgy eleven gyönyörűséggel, mintha leg-először látta volna”. Az utazó, akinek beszámolójára e mondat utal, minden bizonnal Johann Wilhelm von Archenholz.⁷⁴ A név nélkül idézett *bölcs* tanú megszólaltatásával e kis részlet jelképe lehet annak a többszörös közvetítettséggel, amelyet a Shakespeare-kultusz meghonosításának kezdeteinél olgy gyakran megfigyelhetünk: ezúttal először a stratfordi emlékünnepegy szertartásait elevenítette föl a londoni színjáték, majd ez utóbbin vett részt a német író, s végül az ő névtelen, de tekintélyesként beharangozott tanúvallomásával érzékelteti cikkünk (valószínűleg megint csak külföldi forrásból) az ismertetett *színházi* esemény vonzerejét olyan olvasók számára, akik a stratfordi ünnepegyről nem olvashattak, s így szertartásainak varázsáról csupán e háromszoros áttételen át alkothattak fogalmat maguknak. Mivel a bölcs utazó olyan színjátékkal nem tudott betelni, amely elejétől végig egy író tiszteletére bemutatott rítusokból állt, az áttételek csak erősíthették az olvasó érzését: ha ennyien jóváhagyták e különös procedúrát, akkor nem lehet benne semmi kivetni való.

⁷¹ *Uo.*, 208.; XIV. Levél. 209–211.

⁷² KISS József, *Shakespear’ Jubileuma*. Felső Magyar Országy Minerva, 1826, II. negyed, 750.

⁷³ *Uo.*, 750.

⁷⁴ Vö. Johann Willem von ARCHENHOLZ, *A Picture of England*. Dublin, 1791. 237–238.; Martha Winbum ENGLAND, *Garrick’s Jubilee*. H. n. (Ohio State University Press), 1964. 85–123.

A cikk utolsó bekezdése egy retorikailag teljesen meggyőzött olvasó fogékony helyeslésére számíthatott: „Most újra azzal tisztelik az Anglusok e' Poétának halhatatlan porait, hogy a' leg-pompásabb nyomtatással 's drága metszésekkel botsátják-ki munkáit 20. Kötetekben, 's minden Kötetnek az árra 6. Sterling. Még is többek találtattak 10,000. Előfizetőknél. — Kedves Hazám! Mikor jutsz ennyire?!”⁷⁵

A színpadi emlékünnepegy színes kavalkádjának leírásától a pompásan nyomtatott könyvek dicséretéig s az előfizetési rendszer szorgalmazásáig e cikknek tehát csak egyetlen, alig észrevehető lépést kell tennie; magától értetődő természetességgel tekinti mindkettőt egyazon tisztelet különböző megnyilvánulásainak. A gondolatmenet logikáját meghatározó előfeltevés szerint a költő emlékét gondozó igyekezetből fejlődnek ki mind a kultusz, mind a kultúra tevékenységi formái; s mintha közös etimológiájuk játszódná le újra: a kultikus szertartás egy töről fakad a kulturális értékek igénylésével és létrehozásával. E kettőt az angol Shakespeare-tisztelet meghonosítására, s ezen keresztül az íróember, sőt általában a szellemi munkás elismertetésére törekvő cikk még nem választja szét. Ha az író barátságába fogadja az arisztokrácia, vagy pénzajándékkal jutalmazza erőfeszítéseit, ha utcát neveznek el róla, vagy az otthonokban kiakasztják képmását, ha az eucharisztia, processzió és apoteózis szertartásaival adóznak emlékének, vagy előfizetnek szép kiállítású összes művére: az egyelőre mint ugyanazon tisztelet egyaránt követendő megnyilvánulása élvezi a cikkíró helyeslését, különbségeikre való tekintet nélkül. A Shakespeare-tisztelet szokásrendjébe való beavatást az ekkori térítő még önfeledten, differenciálatlan buzgalommal hajtja végre. Igyekezetének küldetesként átérzett fő célja, hogy előkészítse a kultúra országának eljöveteletét; e jó ügy érdekében minden hathatós eszközt megragad, s finom (úgyszólván:) teológiai különbségtevésekre még nincs ideje. Ahogy Bessenyei a magyar „profánus” irodalom megteremtését szorgalmazta egy évtizeddel korábban, fájjalván, hogy eladdig „magyarul, mint szokták mondani, profánus írók nem is voltak”;⁷⁶ most a profánus író társadalmi elismertetése lett a meggyőzés legfontosabb feladata, s ehhez egy meghonosítandó irodalmi kultusz profán és szakrális rítusokat egyesítő szertartásrendje kínált használható magatartásmintát. Így történhetett, hogy részben szakrális eszközök állítottak egy eredetileg nagyrészt profán cél szolgálatába, s attól a pillanattól kezdve az irodalmi életben megfigyelhetjük profán és szakrális elemek termékeny együttélésének módozatait, mindkét tartomány puristáinak időnkénti tiltakozása ellenére. Az irodalmi kultusz nem tisztán szakrális többé, az irodalmi kultúra nem teljesen profán; szokásrendjük működésének lélektanát önmagában egyik szférából sem lehet megérteni. Bármelyikük önellátó fejlődéstörténetéről beszélni téves előfeltevésre és töredékes adathalmazra hivatkozó ábránd; rejtettebb vagy szembeötlő módon, de szinte mindig kölcsönhatásukból fakad éltető erejük egyik forrása.

A *Mindenes Gyűjtemény* cikkeiben nyomon követett tendenciának mintegy végeredményét szemlélteti az a magyarázó jegyzet, amelyet 1790. január 26-án a *Hadi és más nevezetes történetek* fűzött a *Mindenes Gyűjtemény* egy héttel korábbi számából átvett

⁷⁵ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. IV. negyed. XIV. Levél. 211.

⁷⁶ BESSENYEI György, *A magyar néző*. in *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte SZAUDER József. Bp. 1953. 224.

hírhez: Kazinczy nemcsak Klopstock *Messiasát* és Gessner műveit, hanem a *Hamletet* is „szándékozik minden órán, szülött anyanyelvünkön ki-botsátani”.⁷⁷ A jegyzetet valószínűleg az egyik szerkesztő, Kerekes Sámuel írta, aki úgy talál módot a külföldi szerző és otthoni kultusza bemutatására, hogy társadalomjavító célzatú tanulságokat vonhasson le belőle. „*Hamlet*, egy igen nevezetes szomorú Játéka ama’ halhatatlan *Shakespeare*-nak, az Anglus nép Bálványának, kinek születése napját úgy üli a’ Nemzet, mint Innepet, és a’ kinek tetemei, a’ Királyok tetemei között nyúgosznak. — Ezen tiszteletet *Shakespeare*-nak nem a származás, hanem az ész szerzette.” E végső nagy tisztesség után (amelyet *Shakespeare*-nak valóban nem származás, de sajnos nem is az ész, hanem a jegyzetíró téves adata szerzett, hiszen a drámaíró sirja a stratfordi Szentháromság-templom szentélyében van, ahol király nem nyugszik) máris a kultusz irigylésre méltó irodalompártolásáról esik szó. „Minden munkáit éppen most adja ki két Könyváros *Londonban*, 20 Darabokban, gyönyörű metzésekkel, mellyeken az első mesterek dolgoznak. Minden darab 60 forintba jön, a’ 20 Darab tehát öszveséggel 1200 forintba: még is annyira ment már az el múlt esztendőben az Előfizetők száma, hogy bátran hozzá foghattak a’ Könyvárosok a’ ki adáshoz, a’ mellyre 1 milliónál több kívántatik.” Már e tudósítás megfogalmazásából sejthető, hogy az angol előfizetők áldozatkészségét a szerkesztő mintaképnek szánja a magyar közönség számára; a befejezés, mint az ilyen cikkeké oly gyakran, még nyíltabban buzdít követésre: „Nints az, más Nemzetek ki rekesztésével, tsupán az Anglus Nemzetnek meg ígérve, hogy ő belőlle származhatnak *Shakespeare*ok. Származhatnak a’ *Magyarokból* is: tsak serkentés ’s jutalom kívántatik.” A föllendíteni kívánt magyar irodalom német értékkritériumára is fényt vet, amit a jegyzet még hozzátesz: a Komáromi Tudós Társaság magyar történelmi tárgyú drámapályázatának 20 aranyát a mű szerzője akkor kaphatja meg, ha darabja németre fordítva, „egy nevezetes Német Teátromban” sikert arat. Az íróembernek Angliában kijáró tisztelet szemléltető példájának lélektani hatását a jegyzet végül egy magyar folyóirat támogatása érdekében használja ki, mesteri retorikával: „Töb-
beket is várhat a’ Haza illy nemes tselekedeteket az említett nagy érdemű Társaságtól, ha annak nemes Tzélyát kedves Hazánkfiái is kívánják az által elő mozditani, hogy a’ Társaságnak *Mindenes Gyűjtemény* nevezetű munkáját számossan meg szerezni el nem mulatják.” Amit a folyóiratról végezetül közöl a jegyzet, az önmagában akár egy apróhirdetésnek is beillene: „hasznos és gyönyörködtető” gyűjtemény, hetente két árkus jelenik meg belőle, félévi előfizetési díja öt forint.⁷⁸ A lelkesítő külföldi példa mozgósító pátoszú ismertetésétől eljutottunk az előfizetési felhívás hasznos prózájait, a kultusz ünnepétől a kultúra hétköznapijáiig, a bálványimádástól a feladatvállalásig, mindössze egyetlen, alig észrevehető lépéssel.

Mennyi közönségnevelő szándék e néhány sornyi jegyzetben! Amikor a „halhatatlan” drámaírókat egyáltalán nem elítélően nevezi az angolok *bálványának*, sőt elismerően ír a szigetországbeliek felvilágosult szokásairól, akkor ezáltal mintegy visszamenőleg jóváhagyja és elfogadtatni igyekszik e sajátos bálványimádást. Amikor a költő születésnapjának

⁷⁷A hír eredetije, szinte szó szerint ugyanígy, a *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. negyedének V. Levélében, 91.

⁷⁸Hadi és más nevezetes történetek, 1790. (Második szakasz.) 120–121.

nemzeti megünnepléséről és királyok közé temettetéséről megjegyzi, hogy nem származásának, hanem eszének köszönhette őket, akkor az érdemet alapul vevő elbírálás eszményének próbál árványt szerezni, mint ugyanekkor a *Mindenes Gyűjtemény* számos cikke, s később az írói és tudósi „respublika” szorgalmazói, például Dessewffy József, nyomában Döbrentei Gábor, majd a velük szembekerülő, de korábban elszórt gondolataikhoz nagyon is hasonló programot meghirdető Bajza József.⁷⁹ Amikor lelkesen beszél a szép metszetekkel ékes könyvek nyomtatásáról s az ezt lehetővé tevő előfizetési rendszerről, akkor bálvány és áldozat, bálványimádás és áldozathozatal képzeleinek hallgatólagos összekapcsolásával a kultikus tisztelet kulturális értékesíthetőségére utal, s a kultusz jegyében irodalompártolás és hazafias érzület mintaszerű egységére céloz, elősegítve egy hamarosan nagy hatású és magától értetődő eszmény térhódítását. Amikor jutalmazott pályázatok révén próbálja megteremteni magyar drámaíró tehetségek kibontakozásának feltételeit, Shakespeare követésére ösztönözve, akkor a Shakespeare-tisztelet kulturális fejlesztő erejében bízunk. Amikor a pályázatot meghirdető testület nemes buzgalmat dicsérve lapjuk előfizetésére igyekszik rábeszélni, akkor a kulturálódás programjának éppen esedékes feladatához kölcsönöz lélektani segítséget az ismertett angol példákából, a bálványimádásig visszamenően. S ne feledjük, hogy eredeti célja szerint mindez Kazinczy hamarosan megjelenő *Hamlet*-fordításának útját egyengette! A *Hadi és más nevezetes történetek* e kis jegyzete pátosz és pragmatizmus egymásra utaltságával tanúsítja ugyanazt a maga szűkebb keretei között, ami a *Mindenes Gyűjtemény* nagyobb lélegzetű cikkeiből is kirajzolódott: az angol Shakespeare-kultusz lelkesítő példája mintegy kapóra jött egy olyan kultúrafejlesztő program megvalósításának kísérletéhez, amelyben a szellemi terméket létrehozó értelmiségi, főként a művész és a tudós, születési előjogok híján is nagyobb megbecsülésben részesül, érdeme szerint; másrészt a kultusz meghonosítását is elősegítette, hogy egy ilyen átfogó és lényegbe vágó cél eszközeként lehetett felhasználni. Kultusz és kultúra máris létfeltételei egymásnak, szétválaszthatatlanul.

⁷⁹Vö. Dessewffy József levelével Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11-én. KazLev. VIII. köt. 53.; ugyancsak Dessewffy József levelével Kazinczy Ferenchez, 1819. október 11-én, in: *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferencsel 1793–1831*. I–III. Kiadta KAZINCZY Gábor. Pest, 1860., 1861., 1864. II. köt. 399–401.; DÖBRENTEI Gábor, *A' Westmünsteri Apáturság temploma, s néhány benne lévő emlékkövek, Londonban*. Erdélyi Múzeum, 1817. IX. füzet. 178–186.; DÖBRENTEI Gábor, *A kritikáról*, Erdélyi Múzeum, 1818. IX. füzet; BAJZA József, *Észrevételek a Conversations-Lexikoni pörhöz gróf Dessewffy József ellen*. in *Bajza József válogatott művei*. Sajtó alá rendezte KORDE Imre. Válogatta TÓTH Dezső. Bp. 1959. 164–180.

L'ACCLIMATATION D'UN CULTÉ LITTÉRAIRE

(L'initiation au culte de Shakespeare à la fin du XVIIIe siècle)

En Hongrie, l'histoire du culte de Shakespeare embrasse déjà plus de deux siècles. L'étude présente les premiers décennies de ce culte, à partir des années 1770 jusqu'à la fin du XVIIIe siècle; c'est l'époque de l'initiation. Il est caractéristique de l'ordre de succession psychologique de cette initiation que nos écrivains et notre public apprirent le respect pour Shakespeare et ses formes de manifestation (à partir de la critique apologétique jusqu'aux cérémonies de la déification) avant d'avoir pu étudier ses drames dans l'original. C'est un paradoxe apparent: Shakespeare fut exalté en Hongrie plutôt que connu. On lut de ses drames des remaniements libres, fragmentaires, en langues étrangères (en allemand ou en français), on en put voir parfois un acte sur la scène. Les opinions d'exaltation furent pris au commencement aux autorités étrangères, elles ne se basent pas sur des impressions personnelles. L'entremise du culte de Shakespeare s'insère dans un programme culturel plus large: elle donne un exemple à suivre dans la culture de la langue et de la nation et par là à la reconnaissance sociale des mérites des intellectuels, mérites acquis par le travail. À l'aide de l'analyse des articles de journaux contemporains, l'étude arrive à la conclusion que cette période précoce de l'acclimation du culte de Shakespeare témoigne déjà d'une action réciproque du *culte* littéraire et de la *culture* littéraire: ils sont les conditions d'existence, l'un de l'autre, inséparablement.